

Холодний Яр
Юрій Юрійович Горліс-Горський

«Холодний Яр» – спогади вояка, які читати легко, ніби пригодницький роман, і корисно, як багате на факти джерело про маловідому сторінку нашої історії: повстанський рух під прапором Української Народної Республіки. Уперше після 1961 року презентується автентичний текст. Крім того, це перше академічне видання, яке відображує всі відомі прижиттєві версії від 1932 до 1938 року.

Книжка доповнена статтями, у яких розглянуто спогади Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведено деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Юрій Горліс-Горський

Холодний яр

Портрет автора взято з видання «Холодного Яру» 1934 і 1935 рр.

Від упорядника

Це видання «Холодного Яру» Юрія Горліса-Горського – не перше і навіть не двадцятье. Поза тим воно унікальне. Чим? Це перше після 1961 року видання авторського, неперекрученого тексту. І взагалі перше академічне видання, яке відображає всі відомі прижиттєві версії від 1932-го до 1938 року, вказує на розходження між ними, позбавляє текст одруків, обережно осучаснює правопис (передусім пунктуацію).

Історія цієї книжки, яку тисячі українців давно вже знають і шанують, сповнена абсурду. Всі видання від 1967 року – тобто всі в незалежній Україні – подають різні варіанти тексту, спотвореного після смерті автора. Від 2014 року ми з донькою Горліса-Горського Ларисою публікували докази цього злочину проти книжки, однак перекручені видання виходили собі далі – навіть державним коштом.

З'явилися, на жаль, і так звані автентичні видання, упорядники яких варіанту 1938 року в очі не бачили та не засмучуються тим, що перша частина в них містить багато помилок із публікації 1967 року. Нарешті після тривалих пошуків мені пощастило знайти видавництво, яке поставилося до видання «Холодного Яру» відповідально й патріотично.

Перспективи позову про захист права автора проти знущання над його текстом сумнівні – через вади вітчизняного законодавства й системи судочинства, – хоча я й не втрачаю надії, що пані Лариса таки відновить

справедливість. Тому лишається єдине: друкувати академічне видання й сподіватися на те, що перекручені тексти з часом не знаходитимуть читача.

Таке завдання змусило нас обмежитися публікуванням першої частини книжки. Другу частину автор видав окремо в 1937 і 1938 роках. На жаль, видання львівського «Рекорду» 1938 року досі не знайдене – а воно, на наше переконання, містить виправлення порівняно з попереднім. Отже, академічне видання обох частин сьогодні здійснити неможливо.

Прошу всіх, хто знає, де може зберігатися видання другої частини 1938 року, повідомити «Клуб сімейного дозвілля» або мене особисто.

Докладно про історію «Холодного Яру» від 1932 року до сьогодні читачі дізнаються зі статті «"Холодний Яр" Юрія Горліса-Горського: археографічний аналіз», яку додано до цієї книжки. У чотирьох інших статтях розглянуто спогади Юрія Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведені деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Щиро дякую всім тим, без чийої допомоги це видання було би неможливим (декого з них названо в примітках до наукового коментаря).

Холодний Яр – це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своерідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина – це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовим, стоїть «домовина України» – церква Богдана... Над Чигирином – гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка... Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами[1 – У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».] імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні монастирі[2 – У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».] – фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалюю. В часи нової Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково любило і плуг, і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» – царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови – великі ліси, гори, яри – робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища – Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запоріжці, Залізники і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ – говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізник збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціального» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували

козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і кров'ю його і дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того подоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль – чи «білий», чи «червоний» – був для нього лише москаль, одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями. Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та свідомістю цілі – визволення України – в широких масах. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян – тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього. Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості, [З – У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».] всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його боеків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осаул Війська Кубанського Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загравами спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п'яťох синів. Холодний Яр дав десятку вогненних прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не зганьбивши свого прапору, на якому написали: «Воля України – або смерть».

Деякі совітські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише боротьба українських «куркулів» проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини Холодноярщини і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Калини» за 1931 рік «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарева. І Водяний, і Ліхарев, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у «ЛЧК», щоби живі холодноярці давали матеріяли до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був у Холодному Яру у 1919 році в той самий час, що і Ліхарев. Його спогад у «Літ. Черв. Кал.» за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарева на дев'яносто відсотків – нісенітниця.

Вже по виході другого видання I тому відкликнувся з Волині холодноярць Пилип Постоленко – бурлацький товариш Андрія Чорноти, а по виході II тому одержав я лист із Франції від холодноярського сотника Артема Калиниченка – мого[4 – У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мойого». Так само «свого» і «свойого».] близького приятеля з холодноярських часів. Цей лист був для мене радісною несподіванкою, бо Калиниченка, якого згадую під його тодішнім псевдонімом – Галайда – в обох томах, я залічив був до числа загинувших у боротьбі. Цей живий свідок усіх описаних мною подій, що уродився і виріс у кількох кілометрах від Холодного Яру, був кам'янським отаманом і сотником 3-ї сотні Холодноярської бригади, що був там довше від мене, а для мене тим більш важливим, що не бракує голосів, які твердять, що епопея Холодного Яру – то моя видумка.

Коли я ще готовив «Холодний Яр» до друку, то мені радили[5 – У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниця» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середі у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому «Українському Слові». З чистим сумлінням можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися записання «Холодного Яру».] зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може буде й цікаво. Може, кому і придасться.

Автор

I

Запорізька група під час партизанського походу продерлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс. Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння[6 – Так у всіх прижитт. вид.] після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад. Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі кралі-молодички в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шиї. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж зм'ягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть електричні! Важкі гармати, «які стріляють на сорок верстов!» Засів там із

своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться – ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами. Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за «січ» така в Холодному Яру... Поділяються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти іду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який іде з донесенням до «дідуса» – отамана Омеляновича-Павленка.[7 – У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».] Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

– Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька група української армії.

– Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх. Той виступив вперед:

– Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець.

Після того як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та лжолькою веде позаду 2-й Запорізький полк, дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

– Наші.

Отаман віддав наказ знімати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої – українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких степняках. Два в місцевих козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах з грубого сукна, з-під яких видно широкі, теж чорні, штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сидел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників». Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися.

Зупиняю:

– Якої частини?

– Гайдамацького полку Холодного Яру.

– Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного. Видно, не знають, чи відповідати.

– А хто його знає?! По домам[8 – У всіх прижитт. вид. «по» вжито то з давальним, то з місцевим відмінком множини.] зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі, – відповідає немолодий вже козак.

- А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхається:

- Поїдете, то побачите... як треба буде...

- А ви ж куди це - в розвідку?

- Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися... Хто далекий, то вже мусить з черницями «душу спасати», а нам - як треба буде - осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курбан. Злажу з коня і видираюся на неї. Наверху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву, це старий козацький дозорчий курбан. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина - широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього курбану виглядала козацька сторожа «гостей» - татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю квартир'єрів - треба розмістити кватири [9 - Так у всіх прижитт. вид.] для полку. Питаю двох молодичь, де живе староста.

- Немає у нас старости.

- Ну, голова, чи «приседатель» [10 - Тут і далі написане російською мовою виділено курсивом.]...

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

- Нема ні голови, ні предсідателя...

- Ну а хто ж над вами в селі старший?

- Отаман е!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа квартир'єрів повернув конем і, нахилившись, жартівливо [11 - У вид. 1934 р.: «жартівливо».] обняв здорову, гарну молодичю:

- Над такими козаками то й я поотаманував би...

Та молодичя несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік. Молодиці теж сміються:

- Бач, бісової віри козак - на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як найти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно:

- А, запоріжці! Тут уже ваші проходили...

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

- Розміщайтеся як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна - принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе - хто двох, хто чотирьох козаків з кіньми. Один, трошки під мухою, запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлію і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і широко співчують справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щимливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме.

Уривок з «Реєстру» 1922 р. з описом героїчного вчинку автора в бою проти Збройних сил Півдня Росії (вочевидь, у середині жовтня 1919 р.).

Знайдено Михайлом Ковальчуком.

Те ж саме (копія). Знайдено Віктором Моренцем. Оригінали зберігаються в ЦДАВО України.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервову сотню, яка виступає на підмогу або разом з дієвою, як треба більше сил. Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд - дієва, три - обі разом.

В селі завжди є озброєна варта, і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі, передає його для свого і дальших. Безпереривний, тривожний дзвін подається лише під час великої небезпеки або загального повстання, і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі[12 - Пор. «хуторах» на стор. 99] в їх районі, деякі села за Тясмином - це вже володіння батька Коцура.

У тому районі минулого 1919 року зорганізувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина Коцура прилучився до Червоної армії і приймав участь в боях з армією УНР.

Але розчарувавшись скоро в большевиках, полк самочинно вернувся до Чигирини і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирини, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет»,

який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив батька Коцура. Коли Україну захопили денікінці, «Чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевості боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

В той час як чигиринці були у Червоній армії, холодноярці були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році за кордон пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали коцурівці, [13 - У вид. 1934 і 1935 рр. «коцурівці» упереміж із «коцуровці». Так само «коцурівський» і «коцуровський».] та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна до зубів, сидить тихо і вижидає подій. Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і куля в чоло.

Увечері виник маленький конфлікт. Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави:

- Ви ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе - охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кіннота - роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирина. Забрали кулемет. Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було би зараз спільними силами зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші, і група посувається далі.

Короткий переїзд до Головкивки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла, і не можна взутися. В Головкивці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного монастиря над лісами. Місцевість - маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідають, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, дець під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтуючися у військових справах, охоче оповідає.

- Що це - Богдан - прізвище його чи псевдонім? - питає один старшина.

- Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирина... А як люди питали, де взяла, казала: «Бог дав»... Через те, кажуть, і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав «коніки викидати». Та й заливав же він горячого [14 - У всіх прижитт. вид. «гаряч-» упереміж із «горяч-» (див. також прим. 46, 67, 234).] сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан! А воно всього

війська: сам отаман, візник – теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет кольт, а до крила прив'язаний легкий німецький міномет. У візника ручний кулемет люіс. І ото під'їжджає було вночі під яку станцію, [15 – У вид. 1934 і 1935 рр. «станція» упереміж із «стація».] заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов воювати! Лівою рукою стріляє з кольта, а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з люіса строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» – як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно, паніка... Покидають все і тікають – хто потягом, хто пішки; а Богдан заїде на покинуту станцію і іде до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному-другому, і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців – наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, – але більше любить сам.

А стріляє, бісова кров, – аж чудно! Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета заяців.

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає. Де ніч застала – там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце женитися задумав... Та, бач, «губа не дура» – хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що байстрюк Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм [16 – У вид. 1938 р. «своїм» упереміж із «своєму». Так само «моім» із «мойому».] же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і випросив Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не допомогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом. Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб. На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого... Весілля з сальвами, з ракетами гулялося на цілій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки, мабуть, [17 – У всіх прижитт. вид. «мабуть» упереміж із «мабудь».] ще при гетьманах.

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки... Постать Богдана – цікава й знана на Чигиринщині, і я ще вернуся до неї.

Підвечір я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер – 39,2. Лікар розводить руками: чи від ноги, чи тиф, на який захворіло вже декілька козаків. [18 – У вид. 1934 р.: «тиф, якого об'явилося декілька випадків».] В кожному разі в похід, на мороз, небезпечно, а група рано виступає. Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозних. Виручає господиня:

– У монастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще, як у лікарні.

Братові думка подобається:

– Звичайно. Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш – приєднаєшся. Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до монастиря. Пишу рапорт, і увечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися[19 – У всіх прижитт. вид. «прощатися» упереміж із «пращатися».] старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено – до стремена» ділив бойове життя. Але це ж ненадовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Заживаю залишену лікарем «аспірину», господиня частує малинкою і заганяє спати на горячу піч у просо...

Увечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який знівечив[20 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «спаскудив».] звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»; про те, як ще задовго до революції на Чигиринщині заклалася була широка підпільна[21 – У всіх прижитт. вид.: «підпольна» (пор. на стор. 197).] організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Був вибраний гетьман – свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села, припасаючи зброю, готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», – боровицькій попаді, та – попові-«малоросові», той – приставові, той викликав військо, і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, «прогулялися» у Сибір, де не один загинув. Пригадую собі, що читав колись про «Чигиринские аграрные волнения»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович,[22 – У вид. 1934 р. помилково: «Серафимович».] щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійности України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту від царя», в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут на таємних радах, уночі в лісах, селяни вибирають собі гетьмана, в той час як тоді майже на всій Україні було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово «гетьман». Може, тому що тут біла церква над Суботовим,[23 – У вид. 1938 р.: «Суботовом» (пор. на стор. 8).] в якій висіла табличка «Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький», не дозволяла його забути.

На другий день почуваю себе трохи краще і рішаю їхати до Мотриного монастиря, але не підводою, а помалу верхи. Сідаю на коня по-дамськи, бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю коло школи. На фронті її напис «Головківська вища початкова школа», а над ним гарно зроблена з каменю розкрита книжка. На обох сторінках написано:

«Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь – свого не цурайтесь». Коло школи з деревляними рушницями граються в війну школярі. Кричать «Слава» і «Вперед за Україну». Стримую весь час свого Абрека,

який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село, і перед очима розлягається дійсно чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька кілометрів розлога долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого – гористим[24 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «гірним».] хребтом, щось ніби Карпати або Кавказ в мініятурі. Здогадуюся, що це пісчані Кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Справа, в кінці долини, – Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, іде смугою й ховається у лісі і в ярах село Мельники. Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові візерунки, [25 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «везерунки».] перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях куди не глянь – високі кургани-могили. Видно, що тут колись бували діла – було кого і ховати.

Впереді[26 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «впереду».] наліво видно над лісом церковну копулу. Це Мотрин монастир, штаб гайдамаків. Через деякий час в'їжджаю в Мельники.

Село має звичайний мирний вигляд, але група парубків, що йшла по вулиці, співаючи «Серед степу на просторі», озброєна. У всіх рушниці, у декого шаблі і револьвери, у одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них:

– Добридень, хлопці!

– Слава Україні! – відповідає декілька голосів. Це мене трохи змішало. Я не знав, що у холодноярців заведено замість[27 – У всіх прижитт. вид. «замість» упереміж із «замісь».] «Здоров» вітатися «Слава Україні!», а відповідається «Україні слава!». Питаю їх, як їхати до монастиря.

– Можна їхати селом, лиш[28 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «але».] сюди далше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститесь з гори на Кресельці, а звідтіль[29 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «звідти».] проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору, і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав з Головківської гори.

За млином знову спускаюся в село і, переїхавши місток, в'їжджаю в лісничівку – кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку зліва – обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима, справа на воротях стоїть струнка сіроока дівчина в одній легкій блюзці. Як маєш двадцять два роки, то, не дивлячись[30 – У вид. 1934 і 1935 рр. «дивлячись» упереміж із «дивлючись». Так само «возячи» й «возючи».] на те що хворий, нехотючи задивишся і на чорні, і на сірі. І лише виїхавши з під їх «обстрілу», помічаю, що окрім дороги, по якій пішов кінь, вліво пішла друга дорога. Деякий час вагаюся, але рішаю, що іду добре, якраз в напрямку невидної зараз копули.

– Козаче! Вам до монастиря треба? То ви не туди поїхали, цієї дорогою ще до большевиків заїдете! – кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї.

– А ви звідки знаєте, що мені до монастиря треба?

– Бо сюди всі козаки їздять... З хати виглядає мати:

- Ганю! Марш до хати, бо замерзнеш! Бісової віри дитина, як побачить козака - то боса по льоду побігла би...

- Чого ви кричите! Це не наш козак, дороги до монастиря питає.

- А ви хіба всіх своїх знаєте?

- Авжеж знаю. Їздять коло нас...

- Мабуть, і погрітися заїжджають...

- Чому б не заїжджали! Один тільки є такий... нахмурений. Дівчат не любить... Чорнота називається - аж з Кубані він. Але його наші люди люблять, бо він москалів дуже б'є.

Прощаюся і іду по дорозі наліво.

- Скажіть Чорноморцеві, що ми з Присею до вечерні прийдем! - кричить вже з подвір'я «бісової віри дитина». Хвороба [31 - У вид. 1938 р.: «хвороба» (пор. на стор. 23, 26, 29 тощо).] починає нагадувати про себе: то горяче стає, то морозить. Дорога в'ється глибоким ярмом у лісі і починає помалу підійматися на гору.

За одним із поворотів зустрічаю тачанку, запряжену парою добрих коней. За візника козак в чорному теплому жупані і в шапці з чорним верхом. Позаду хтось так само одягнений, але на чорному рукаві жупана - срібний трикутник. Чи не отаман часом?

- Слава Україні! - підноситься він на тачанці. - Ви до монастиря?

- Я старшина запорізької кінноти, захворів на поході і іду до вас трохи підлікуватися.

- Це діло! Нам зайва шабля, та ще старшинська, не зашкодить. Я Іван Компанієць - сотник кінної сотні.

Кажу йому, що маю лист до отамана, і питаю, чи він у монастирі.

- Ні, отаман живе в селі, я зараз буду у нього, можу передати. А ви ідьте до монастиря, там вам дадуть теплу кімнату і все, що треба буде. Фельшер наш тепер теж у селі, та там стара черниця є - трьох лікарів варта. Спитаєте мого помішника Андрія Чорноту; тільки не звертайте уваги, якщо він не дуже чемно вас прийме - то в нього така вже натура, а хлопець - душа. Я повернуся післязавтра або днів за два - діло маленьке є на Побережжі.

Розмовляючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно клясично гарне: чисті риси, густі - як намальовані - брови, палкі чорні очі - ласкаві і смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса.

Віддаю йому пакет і іду далі. Кілометрів через три дорога різко підіймається на гору. З-за повороту на деякий час стає видно копулу. Нарешті між лісом показалися високі вали і будівлі за ними.

Наліво йде дорога, яка далі підіймається майже під прямим кутом до валу. Затримую коня, думаючи, чи їхати шляхом, чи звертати на цю дорогу. З валу розлягається свист. Підіймаю голову і бачу якусь чорну постать. Махає рукою, щоб їхав просто. Ще один заворот дороги - і в'їжджаю через проріз у вали, потім через браму у монастирський двір. Між церквами й будинками

ходять черниці, козаки в шинелях і чорних жупанах. Коло одного будинку старенький священик, лагідно сміючись, відбивається від здорового пса, який намагається лизнути його в обличчя.

Побачивши мене, пес став, неначе роздумуючи, чи гавкати, але потім, видно, рішив, що нема рації, і вернувся до свого заняття. Питаю стрічного козака, до кого б звернутися, щоби поставити десь коня.

- То хіба до Бондаренка, він тепер за господаря, бо Гриб вдома. Он там, у коморі, він.

Під'їжджаю до комори, на порозі якої з'являється типічна офіцерська постать з маленькою борідкою і в цвікерах з одним тільки шклом. (Друге розбилося, а окуліста в Холоднім Яру бракувало.)

Виявляється, що це і є господар. Представляюся йому і кажу, в чому справа.

- Василю! Забери коня на стайню й догляньте там, - звертається він до одного із козаків.

Коло нас пробігає якийсь хлопчина років дванадцяти в чорному жупанчику. Господар його затримує:

- Тебе мені і треба, Івасю.. Ви з Петром ще в тій самій келії?

- Еге ж!

- Тепло у вас?

- Ого! Ще й як! Як напалимо, то й не всидиш одягнений.

- Ну то виносьтеся звідти. Одно[32 - Так у всіх прижитт. вид.] ліжко залишіть, я тобі дам зараз постіль, застели і будеш добре палити й доглядати цього хворого старшину.

- А ви мені пістоля обіцяли подарувати!

- Добре... Це у нас пара хлопчиків є, - звернувся до мене господар. - Батьків минулого року вбили большевики, так родинам гуртом допомагаем, а цих жевжиків не відженеш ніяк - козакувати хочуть...

Через півгодини я лежав в теплій постелі і старенька черниця натирала мені якимсь бальзамом спухлу ногу. Потім натерла груди і напоїла горячим наваром з якихось[33 - У всіх прижитт. вид. «якихось» упереміж із «якихсь» (пор. також «чиіхсь»).] трав.

- З Божою поміччю виздоровієте скоро.

- Чи не тиф, бабусю?

- Борони Боже. От така собі пропасниця... По очах бачу. З ногою довше забавимося, а це за три дні пропаде. Угривайтеся добре, я вам кимось із сестер ще одну ковдру пришлю... Мое нове приміщення виглядало не дуже вибагливо. Стіни давно небілені, пооблущувані. З меблів було тільки військовоє, а може, чернече ліжко, стілець і стіл, на якому лежало все мое багатство: шабля, кинджал, два автоматичні пістолі, малий німецький штуцер та дві ручні гранати Мільса. По відході черниці зайшов до келії стрункий, але з медвежими плечима козак, одягнений в кубанський козацький кожух, в татарській каракуловій шапці, з повним набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна

шкіра робили з нього правдивого чеченця. Глянувши на його суворе, нахмурене обличчя, я відразу здогадався, що це Чорнота, «який не любить дівчат».

Не привітавшись, сів напроти мене.

- Ну як?

- Нічого...

Я почував себе якось незручно під його поглядом. Такий погляд буває звичайно хіба у мисливця, що стежить небезпечного звіра.

Він глянув на срібну ручку моєї шаблі.

- Містріханівський[34 - Правопис слова, що походить від імені майстра Месріхана (?) Нікамедова, визначити важко.] клинок? Добра сталь... Трохи затвердо загартована, зламатися може...

Мене здивувало, що він по оправі відгадав, який клинок.

Мусів[35 - У всіх прижитт. вид. «мусити» упереміж із «мусіти».] бути добрим знавцем зброї.

- Я зустрів по дорозі сотника Компанійця - передав ним свій папірець до отамана...

- Грішного чорта хвіст! Лялька розмальована бабам на утіху! Я не Андрій Чорнота, як його коцурівці не втовчуть як не на цей, то на другий раз. Це ж до своєї вдовички на Побережжя поперся - мало йому тут спідниць! Казав йому - візьми дядька з возом і вези свою дурну кучеряву голову, нікому шкоди не буде, як розтовчуть, а то тачанка і кулемет пропадуть нізащо. Який це в біса старшина, коли по такій пекучій справі козаків покидає... Сьогодні тихо, а завтра, може, битися прийдеться.

- Багато сили тепер у монастирі?

- Яка там сила! Комендантська сотня, трохи кінноти, бурлачня бездомна та лубенська «офіцерська рота» денікінська - полтавці-старшини. Денікін мобілізував їх та на Крим віз, а вони забрали новенькі англійські рушниці, по півтисячі набоїв на брата - і тягу до Холодного Яру. Добрі хлопці... Ото бачив франта з трьома очима? Це з них. Наша сила в селах. Добрі села... Полюбив я цю місцевість. От поправишся, то поїздимо по околицях. Тут, здається, сянга землі нема, не политого козацькою кров'ю... Шанці на шанцях, могила на могилі... І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці - за Україну очі видеруть, не те що на Поділлі чи Волині...

- Чи серед черниць теж є свідомі українки?

- А яка з цього зілля користь?! Та молодші захоплюються нашою справою, тільки стара відьма-ігуменя ненавидить все українське. Як побачить у котрої[36 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «якої».] черниці українську книжку - зараз поклони заставляє бити. Вона якась княжна петербурзька, наречений у неї помер, так вона з горя у черниці пішла молодого ще. А взагалі добре було би оце бабське кодло переселити куди-небудь... Піп тут старий, славна людина, все з ігуменею воє - вона йому служити по-українському[37 - У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «по-українськи». Так само замість «по-московському» - «по-московськи».] забороняє. А один піп є маленький, згорблений - кажуть черниці, що сто тридцять років від роду має. Сліпий уже і не чує нічого, а то міг би чимало оповісти - з хлопчика-послушника

тут. Він раніше історію монастиря писав, а тепер ігуменя забрала книги до себе і, мабуть, пише, як «хохлы обитель осквернили». Колись мушу видерти у неї старі записі, переглянути. Ну, бувай! Піду до коней подивлюся.

В дверях зіткнувся з двома молодими черницями, що несли мені ковдру.

- Добридень, пане Чорнота! Болящих відвідуєте?

- Проходь, проходь... Не скаль зуби, бо в рай не попадеш.

Черниці, видно, вже були призвичаєні до його тону. Обі були молоді, миловидні, одна з серйозним, трохи сумним обличчям. Накривши мене, стали оглядати кімнату.

- Це ж твоя келія була, Катю? - звернулася веселіша до поважнішої. Потім затримала погляд на моїм білим башлику і шапці, які висіли на стіні:

- У вас все біле, а у наших козаків чорне...

- Бо ваші козаки коло вас ченцями поробилися.

- Лихо мені з такими ченцями! Часом чоло болить від поклонів.

- Від яких поклонів?

- Ну, бо йдеш по дворі, а який-небудь бурлака підморгне смішно. Хіба втримаєшся, щоб не усміхнутись?! А мати ігуменя в вікно побачить - і бий поклони! На тім тижні за Чорноморця триста поклонів казала вдарити, а що я там проступила такого? Він мені за ковнір снігу насипав, а я йому віддала...

- Не личить сестрі в сніжки гратися, - наставницьким тоном одізвалася сестра Катя.

- Розумна ти яка! Добре, що тебе ні разу з твоїм Павликом не запримітила...

Сестра Катя зачервонілася.

- Видумаєш таке... Чоловік подумає, справді...

Мені стало весело, дивлячись на їх молоді, повні життя личка, так не гармонуючі з темним одягом.

- Слухайте, дівчата, яка вас лиха година у черниці погнала? Йшли б уже під старість, як така охота до раю попасти.

- Ми сироти. Нас старі сестри виховали у своїм притулку. Ходім, а то як би поклони не довелося[38 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «прийшлося».] бити...

Під двома ковдрами не на жарт стало горяче. Повернувся на бік і став дивитися через вікно на двір, де люди із двох світів ходили кожний у своїй справі.

Через двір бігла з дійницею в руках молода черниця. Навздогін їй полетіла сніжка, пущена молодим поставним хлопцем в уніформі австрійської кавалерії і шапці січових стрільців. Черниця, оглянувшись на вікна, загребла снігу і пустила ним в «напасника».

Не допоможуть поклони... Молодість свого не хоче дарувати, і коли ігуменю молоде палке кохання загнало до монастиря, то воно ж, мабуть, не одну дівчину, що виросла тут, вижене із нього.

На другий день маю весь час гостей. Заходять старшинилубенці. Бачу Чорноморця – гарний хлопець, вартий триста поклонів... Скінчив духовну семінарію в Полтаві і пішов «козакувати». Заходять два хлопці в австрійських куртках, як виявляється, січові стрільці: Йосип Оробко та Микола Гуцуляк. Усі розпитують про фронт, про партизанський похід. Стара сестра Маланя тричі на день натирає і поїть своїм зіллям. На четвертий день горячка зникла. Нога теж трохи стухла і не докучає так. Хочу піти побачитися з Абреком, та моя лікарка поки що не дозволяє. Кажу Івасеві, який весь час розглядає мою зброю, щоб привів під вікно. Кінь, вичищений і, видно, не голодний, вибрикує, тягаючи за собою малого козака.

Підвечір заходить Чорнота і надзвичайно схвильований сідає[39 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає».] коло мене.

– Ех, чортів син, чортів син! Лялька чортова! Не казав я йому, що так буде?! Спідничник задріпаний!

Здогадуюся, що річ про Компанійця.

– А що сталося, Андрію?

– Що... Нічого... Вбили дурня, та й все. Козак вирвався, а його так коло вдовички і приглушили коцурівці із Чигирина. І тачанка з кулеметом пропала, і Іван ні за цапову душу загинув... Колись поїду і вкину ту вдовичку в Дніпро к трьом бісам. Ти ж тільки подумай, із-за якоїсь задріпаної спідниці такий хлопець загинув. Думаєш, багато Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так по-дурному[40 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «безкорисно».] загинути? Пику б йому за це побити треба було...

– Негоже, Андрію, покійника так величати... Моя заувага[41 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «увага».] трохи охолоджує його.

– Любив я його сильно, хлопець же який був – орел! Привезли до церкви у Мельниках, завтра в монастирі ховати будем. От уже «дівоче царство» сліз напроливає! Вони ж з усіх довколишніх[42 – У всіх прижитт. вид. «довколишній» упереміж із «довколишний».] сіл бігали до монастиря молитися до його чорних брів. Уже б і вішався тут якій на ший, так ні – вдовичка, чорт зна звідки, його причарувала!

На другий день рішаємо з Чорнотою поїхати до Мельників. Одягаюся і взуваю на хвору ногу невеликий, м'який[43 – У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «м(')яткий».] валянок, принесений звідкись Андрієм. Андрій відноситься до мене чомусь приязно, і зауважую, що зо мною не такий брутальний, як з другими. Загадка трохи роз'яснюється, коли сідлаєм коней.

– Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь, то значить, що добрий чоловік.[44 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «то це значить, що він добрий чоловік».]

Говорить він тоном, що не допускав заперечення. Зближає нас те, що, як виявилось, ми оба почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів хана Нахичеванського та Султан-Гірея і оба хапнули магометанської воєнної етики.

З'їжджаємо з гори і пускаємо застояних коней чвалом. Його доброму херсонцеві важко поспішати за моїм горбоносим довгоногим Абреком, купленим за дві кулі у татарина-денікінця під Білою Церквою.

Проїжджаємо Кресельці. Заглядаю у знайомий двір, чи не видно «бісової віри дитини». Чорнота це зауважує.

– Чи ти не Ганю тут бачив? Гляди, бо підеш за Компанійцем чортам кози пасти...

Петро Чучупак, студент або випускник Київської консерваторії (1910–і рр.).

Василь Чучупак, прапорщик російської армії (1916–1918). Копії люб'язно надав Роман Боровик.

Все село залите народом, що зійшовся з околиці на похорон Компанійця. Зібралось коло десяти тисяч озброєних мужчин. З жіноцтва переважають [45 – У вид. 1934 р.: «перебільшують».] дівчата з горшками в хустинах і вінками із засушених квітів. Настрій крби поважний. Мужчини гуртками щось гаряче [46 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «горяче».] обсуджують. Зустрічаємо отамана Василя Чучупака з старшим братом Петром – начальником штабу – і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного росту з своєю рушницею. З ними високий дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею з настромленим багнетом. Це старий Чучупака – отаманів батько. Чорнота представляє мене. Отаман звертається до нього:

– Андрію! Тебе іноді слухають скоріше, як мене. Ми підем до церкви, а ти походи між народом... Настрій у всіх такий, щоб, поховавши Компанійця, йти наступати на Чигирин. Це неможливо... Як заведемося з Коцуром, большевики з другого боку дадуть нам перцю.

До церкви протиснутися нелегко, але товпа мовчки розступається перед отаманом.

Компанієць лежить в простій дубовій труні. Очі відкриті і, відбиваючи світло свічок, здаються живими. На обличчі застиг якийсь лагідний вираз. Над правою бровою чорна ямка – слід від кулі. По обличчі і на руках розкидані темні сліди ударів – видно, боровся. А все-таки він і мертвий був чудово гарний.

«Вернуся післязавтра...» – мимоволі спімнулася мені зустріч з ним у лісі.

По короткій відправі на рушниках виносять тіло з церкви. Постановлено нести на руках аж до монастиря. Нестимуть парубки і дівчата на зміну.

Щонайменш п'ятнадцятитисячна процесія розтягнулася через село і ліс. Озброєні йшли сотнями, по селам, жінки і дівчата – окремими групами. Сум і суворість лежали на всіх обличчях. Було якось трохи незрозуміло, чому ці всі люди приймають так близько до серця смерть цього немісцевого, чужого бурлаки, який забрів сюди минулого року з степів Херсонщини.

Чорнота наче вгадав мою думку:

- Тут в минулому році ховали своїх вбитих хлопців по кільканадцять на день, але ні один не мав такого похорону... Любило населення Івана, бо й він для нього своєї голови не шкодував. Зрештою, вбиті в боях - це річ звичайна. Не так зворушує...

Ми обігнали валку і поїхали до монастиря. Залога сумна готовилася до зустрічі свого любленого веселого сотника, що повертав з прогульки на Побережжя. Між двома церквами, поруч чиїхсь старовинних могил з посадженими коло них - тепер вже велетенськими - деревами, була вже готова глибока хата для нього. На монастирській кухні готовився заупокійний обід.

Нарешті процесія увійшла в монастир, і відкриту домовину поставили на землю коло ями. Дівчата, що несли покришку, побачивши яму, тихо заплакали. Чорнота, з яким ми стояли коло ями, глянувши на обличчя мертвого товариша, сердито мазнув себе кулаком по очах.

- Ах, чортів син, чортів син! - зітхнув[47 - У вид. 1934 р.: «зідхнув».] він і, коли старенький монастирський священник почав читати заупокійні молитви, став зосереджено молитися. Був він людиною глибоко релігійною.

Коли із тисяч грудей понеслося понуро-величаве «Вічная пам'ять», серед дівчат почулися глухі ридання. Нарешті забита домовина спущена на зв'язаних рушниках до ями. За нею полетіли рушники, вінки, дівочі хустини...

Почотом для сальви командував Йосип Оробко, та[48 - У вид. 1934 р.: «але».] грізна хвиля пострілів із десятка тисяч рушниць покрила і його дужий голос, і сальву залоги. За валами важко вибухнули три міни, пущені з міномета.

Синьо-жовтий прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Копію люб'язно надав Михайло Ковальчук.

Оригінал зберігається в ЦМЗС Росії.

Малюнок чорного прапора Холодного Яру з журнального видання («Рік в Холодному Яру», лютий 1933 р.).

Уривок із зведення розвідки тилу військ Київської області ЗСПР про повстанців південного сходу Київщини (кінець 1919 р.). Знайдено Михайлом Ковальчуком.

Оригінал зберігається в ЦДДА Росії.

«Як умру, то поховайте...» – затягнув сильним басом немолодий селянин, що, спершись на рушницю, стояв у першому ряді. Могутні, величні хвилі пісні понеслися над лісами, відкликаючись луною по ярах:

«...Поховайте та вставайте, кайдани порвіте
і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Юрба, скінчивши пісню, грізно загула. Почулися викрики:

«На Чигирин!», «Доки ім терпіти?!», «Смерть коцурівцям!». Отаман став на лавку коло могили і підняв руку з рушницею. Юрба стихла.

– Брати-громадяни! Ворог вирвав із наших лав одного з найкращих борців, але не піддавайтесь справедливій жадобі помсти! Хай пам'ять про Івана Компанійця вічно живе в наших серцях, та залишім мертвого мертвим, а живе діло – для живих! Скільки разів терпіла Україна поразку і страшну руїну через те, що сини її билися між собою в час, коли на неї насувався ворог ззовні! Про це стара гетьманська столиця, на яку ви збираєтеся, могла би найбільше оповісти... Тепер на Україну насунувся страшний ворог, який руйнує

і обдирає наш край, безправно вбиває тисячі і тисячі наших людей там, де нарід не вмів і не хотів боротися, щоби рятувати себе, поки ще був час. Але з очей селян падає полуда, і Україна буде боротися, щоби повернути те, що так нерозумно віддала. Ми зможемо перемогти тільки єдністю, дружним вдаром на ворога! А коцурівщина сама загине, бо вона не має під собою ґрунту! Селяни Суботова чи Стецівки[49 – У вид. 1934 і 1935 рр. Стецівку тут і далі помилково названо «Степівкою».] підуть разом з нами, коли вийдуть з-під впливу купи авантюриків, коли побачать, що це один шлях до рятунку. Не з ними засліпленими нам боротися, щоби тішити цим ворога!

Розходьтесь спокійно по домах! Готуйте і бережіть зброю! Будьте готові кожної хвилини стати під сумний чорний прапор[50 – 1-й (основний) курінь Холодного Яру мав чорний прапор з гербом України і написом з одного боку «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», з другого – «Воля України – або смерть!» і жовто-блакитний прапор з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру». (Тут і далі астерисками позначено авторські примітки. – Упор.)] Холодного Яру на захист своїх прав і України! Мусимо вернути їй радість і славу!

Зірвалося і довго не змовкало могутнє «Слава». Коли люди вже замовкли, його ще деякий час повторювали яри.

«А-а-а-а!» – донеслася остання протяжна луна десь здалека.

– Холодний Яр обіззався... – з якоюсь містичною повагою звернувся до мене Чорнота.

– Хіба не це він? – показав я на глибокий яр, над яким одною стороною стояв монастир.

– Ні, це старе русло річки Косарки, з якою зв'язана легенда про те, що коло тисячі років тому назад якась княгиня Мотрона перетворила свій укріплений замок на монастир, бо в дійсності це монастир Св. Тройці, а не Мотрони. Ось у цей бік до Жаботина гори Весела і Червона, на яких стояв гайдамацький табор. Он там – Скарбовий Яр, в якому була гайдамацька скарбниця. А там пішли Кривенків Яр, Чорний Яр, Попенків Яр, Гадючий Яр, а Холодний Яр у цей бік, верстви півтори-дві звідциль. Починається від

Мельничанських хуторів і тягнуться верстов із сорок, десь аж за Лебедин. Він найглибший з усіх, його схили в деяких місцях мають з вісімсот метрів висоти.

Для нас тепер Холодний Яр має те саме значення, [51 - У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «значіння» (у двох випадках - також у вид. 1938 р.)] що й всі останні яри. Дорогий той вогонь, який заховався в серцях людей кругом нього...

Юрба заспокоїлася. Почався обід. Зготовленого в монастирі, звичайно, не старчило би для всіх, але жінки і дівчата всі мали з собою страву. В монастирській трапезній, в келіях, на дворі - день якраз видався теплий - живилися гуртками селяни і залога. Бурлаків запрошували від гуртка до гуртка. Вже вечорило, коли народ групами став розходитися.

II

Після похоронів Компанійця життя у монастирі пішло звичайною ходюю. Хлопці старанно перечищували та перевіряли зброю, хоч ніхто не заставляв. [52 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «хоч ніхто і не заставляв».] Однорукий начальник кулеметів Левадний ревно стежив, щоб кулемети були чисті, «як рибляче око», і працювали, як новий годинник. Три десятки лубенців, одягнених у першорядне англійське обмундуровання, з новенькими одинадцятинабійними англійськими рушницями, щодня робили військові вправи, командуючи по черзі (всі ж були старшини!) Користаючи з французького підручника, якого дістали десь у денікінському штабі, вони вивчали останнє досягнення військової науки - тактику групового бою. На тлі холоднорського лісу, між чорними жупанами, киреями, дубленими кожухами, було якось дивно бачити цю групу вояків ультраєвропейського вигляду.

З сіл приходили богомольці. Селяни привозили харч для козаків і коней.

Приходили гуртки озброєних хлопців, які називали себе не інакше як козаками, запрошували наших в села і на хутори на вечорниці.

З боку Черкас і Смілої іноді доносилися гарматна стрілянина. Одержали відомості, що Запорізька група, дійшовши до Золотоноші, знову вернулася на правий берег [53 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «беріг».] Дніпра. Я почав подумувати про те, як би прилучитися до своїх, та, з другого боку, чомусь не хотілось вже розлучатися з цією «Січю». [54 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «Січю».]

Одного дня богомольці, які прийшли із села Грушківки, оповіли, що вчора ночував там [55 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «там ночував».] полк Чорних запоріжців. Кажу Чорноті, що поїду доганяти.

- Нікуди не поїдеш! Як маеш зайву голову, то і тут для неї колись куля знайдеться, а гонятися [56 - Так у всіх прижитт. вид.] за вітром в полі, щоб до большевиків у руки попасти, не пуцу.

Побачивши, що тон його відповіді зробив на мене неприємне вражіння, обняв за плече:

- Знаеш... я сам від революції був в українській армії та надивився, як наші українці «жваво беруться» до боротьби за незалежність, плюнув і став додому на Кубань пробиратися. Аж от попав по дорозі до Холодного Яру і

чую, що вже мене до смерти ніхто звідси не вижене. Під ним, мабуть, якийсь магнет в землі лежить... Між цими озброєними хліборобами до мене знову вернулася надія, що ми таки досягнемо своєї мети. Побудеш тут трохи – сам не схочеш покидати...

Через декілька днів партизанські частини нашої армії були вже далеко.

І волею, і неволею став я підданим холодноярської «республіки». З Чорнотою ми надзвичайно здружилися, що не перешкоджало нам частенько сваритися із-за яких-небудь дрібниць. Після смерти Компанійця без жадного офіційного призначення всі признавали Чорноту начальником. Бурлаки і до того бачили в ньому старшого бурлаку – ватажка. Чим ближче я приглядався до цієї оригінальної людини, тим більше приходилося дивуватись.

Цей на зовнішній[57 – У всіх прижитт. вид. «зовнішній» упереміж із «зовнішній».] вигляд необтесаний козарлюга показався «ходячою енциклопедією»: був добре обзнайомлений з історією, археологією, фізикою, політичною економією, [58 – У вид. 1934 р.: «бо посідав систематизоване, ґрунтовне знання з історії, археології, фізики, політичної економії».] до того був прекрасним ковалем і римарем: кував коней, направляв сідла. Як старшина, він мусів бути більш чи менш освіченим, але з його ж оповідань виходило, що до війни він випасав табуни коней і овець на кубанським Чорноморі і займався рибацтвом та мисливством на Кавказі. Взагалі був надзвичайно мовчазливий, та іноді на нього находила година, в яку починав філософувати на якусь тему. Тільки годі вже тоді було йому перечити[59 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «тільки вже тоді було йому перечити».] – вилається і піде. Одного дня Андрій не показувався до самого обіду на дворі. Іду до його келії. Лежить на ліжку і читає якусь книжку в сап'яновій оправі. По моїм приході кинув її і встав.

– Підем, Юрку, пройдемося[60 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «пройдемося».] по валах, а то у мене вже голова зачучмаріла – від другої години вночі читаю. Дивлюся на книжку – «Критика чистого розуму» Канта. На підлозі коло ліжка зложена ціла гора книжок в розкішних оправах. Починаю переглядати: Кант, Ренан, Вольтер, Толстой, Руссо, Шекспір... Окремою скертою лежать новенькі томи творів Маркса і Енгельса, Ляссаля, Леніна, різна большевицька політично-економічна література.

– Де це ти набрав?

– Це – з большевицького агітаційного потягу, а це – колишне панське добро – по селах за набої наміняв.

Вийшли на двір. Коло трапезної стоїть висока суха ігуменя з двома зморщеними карличками-черниціями. Козаки якраз вели через двір коней від криниці.

– Цього світ не бачив! Щоб у святу обитель, між Божі храми, коней заводити! – гордо звертається ігуменя до своїх «ад'ютантів» по-московському. Чорнота ввічливо підняв шапку:

– Світ як світ, паніматко, а оці вали вже скоро півтораста літ як козака не бачили, а їх насипали не на те, щоб із-за них тільки Богу молитися. От що... Давно я тобі збирався сказати... Ти, паніматко, можеш собі України не любити, це річ твоя, та коли будеш про це голосно балакати – накажу спакувати твої пожитки і відправлю тебе до большевиків у Кам'янку. Там є «истинно русские люди» – з ними тобі буде веселіше...

Переходимо через господарське подвір'я, через невисокий внутрішній[61 – У всіх прижитт. вид. «внутрішній» упереміж із «внутрішній».] вал і

видрапуємося на високий зовнішній вал, порослий лісом. За валом в лісі густо стоять височенні могили, деякі одного росту з деревами.

- Думаеш, це ченці лежать «мирно упокоївшися»? - повів Андрій поглядом по могилах. - Братчики-козаки все в боротьбі загинувші. Може, і з моїх прадідів хто лежить, бо наш рід, та й майже півстаниці, на Кубань із Чигиринщини попали при Катерині. Може, через це і притягає мене так ця земля...

- Підем, Андрію, обійдемо валом кругом монастиря.

- Що, так вже на свою приморожену ногу надієшся? Це ж п'ять кілометрів ходу. Підем в цей бік, понад ярами. Подобається мені тут... дика краса!

З зовнішнього боку вал був ще вищий, бо попід ним йшов рів, що змілів вже від часу. Трохи дальше вал круто повернув [62 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «звернув».] у ліс, роблячи підкову, в середині якої були сліди ще якихось земляних споруд.

- Це щось на зразок форту, - пояснив Андрій. - Отам, видно, гармати стояли, отам сліди великих печей з котлами, в яких гріли смолу і окріп «гостям голови мити» під час штурму. Хто знає, коли ці вали насипали, але сучасний інженер нічого не міг би додати...

Вийшли на чоло форту. Тут вал вже йшов понад глибоким яром. Місцевість дальше робить химерні хвилі і оточує монастир глибокими прірвами. Між головним валом і монастирем був ще один вал, і де-не-де було видно сліди грубих мурованих стін. Звертаємо вздовж валу і знову виходимо на край господарського подвір'я. Дальше вал робить крутий поворот направо, а по яру між цими двома виступами валів виходить на гору дорога, що її я бачив, [63 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «яку я бачив».] коли під'їжджав до монастиря. В куті під валами стара, вже не вживана тепер криниця. Чорнота звертає на неї мою увагу:

- Її зовуть хто козацькою, хто гайдамацькою. Від неї залежала доля монастиря в випадку облоги. На горі води нема - є тільки в ярах. Насипати вал через яр, так щоб вона залишилася по цей бік, неможливо. Але, як бачиш, виступи валів беруть її між себе і з обох боків обстрілюють підхід до неї ззовні. А з монастиря був до неї підземний хідник. Попід усім валом теж іде хідник, який має підземні виходи і до центру монастиря, і до ліса. [64 - У всіх прижитт. вид. у родовому відмінку «лісу» упереміж із «ліса».]

Ми йшли вже понад прірвою по другому виступі.

- Отам, в корчах, замаскований вхід у підземелля, до лябіринту печер, які досить добре заховалися. Зараз неохота брудитися, а весною полізем - покажу тобі. Кожна виложена дубами печера має два виходи у слідуючі, всі вони сполучені між собою, але, заплутавшись, можна ходити до смерті в темноті і не знайти виходу. Ми в них запас зброї переховуем.

З тамтого боку монастиря від валу пішов у ліс ще якийсь вал, але яку він ролю грав - не розберу. Хіба для захисту дороги, що була прокопана до Холодного Яру, де були окремі укріплення. В лісі ще є де-не-де укріплення, які, видно, у свій час мали значення. Такі ж укріплення і в Чорному лісі, і в Бовтиші, і в Чоті, і в Суботівським лісі; недалеко Суботова, в лісі, Вовчий Шпиль, на якому ще досі стоїть козацький Вежний дуб, з якого видно аж на Побережжя і всю околицю. За Медведівкою, на острові серед Тясмина - Медведівський монастир; вище - укріплений Онуфріївський монастир, що стоїть на кручах над Тясмином; в Черкаському бору - Мошенський монастир, теж фортеця на багнах, до якого треба

добиратися вузькою Вовчою гаткою. Скільки праці тут положено! Наші діди не так турбувалися про захист краю, як тепер...

Спускаємося з валу, щоб обійти проріз, через який я приїхав, і далі йдемо вже понад другим яром, крутий схил якого, починаючися від валу, тягнеться карколомними уступами більш як на півкілометра вниз.

Порослий лісом яр виходить із-за монастиря зліва і тягнеться десь далеко на південний схід. Внизу під нами капличка з криницею, до якої спускається покручена стежка. На протилежному боці якісь будівлі і сад. Питаю Андрія, що це таке.

- Шістьдесят гектарів монастирського саду і винограднику. Ченці ще насадили, а ці «божі коровки» тепер і доглянути не можуть.

- Андрію, ти на похороні Компанійця споминав про якусь легенду, зв'язану з цим яром...

Він задумливо подивився вниз.

Сядемо. Он бачиш на дні темні плями - це багна, які не замерзають. На той бік можна перейти тільки по гатці. Між багнами проходить поганенька річка Косарка. Серед населення зберігається легенда, що тут колись були останні перед дикими степами селища людей, що їх охрестила в християнську [65 - Так у всіх прижитт. вид.] віру якась княгиня Мотрона, або просто Мотря. Її укріплений замок стояв на цьому місці, що монастир. За тою легендою, Косарка тоді була великою рікою, що зливалася коло Медведівки з Тясмином, а той коло Чигирин-Діброви - з Дніпром. Вода в Дніпрі мала тоді стояти так високо, що турецькі галери свobodно плавали над порогами і заходили Тясмином і Косаркою аж сюди для нападів на володіння княгині. У неї теж була своя фльота, для якої пристань була отут внизу і яка ходила воювати аж у Чорне море. Одного разу чоловік княгині, якого вона дуже любила, вийшов з цієї фльотою в Чорне море на турків і, розбивши їх, повертав назад з багатою здобичею. Пересівши з залогом, що передягнулася [66 - У всіх прижитт. вид. «передягатися» упереміж із «переодягатися».] в здобуті турецькі шати, на захоплену турецьку галеру, яка пливала скоріше від його суден, він далеко випередив своїх і перший наближався до замку. Стоячи на носі галери, одягнений в дорогі шати турецького паші, нетерпляче доживав хвилини, коли зможе привітатися з дружиною-княгинею і подати їй радісну звістку про перемогу. Але княгиня, яка стояла отут на валу, побачивши галеру, подумала, що це справжні турки, які, потопивши її судна, наближаються до замку, і важкий біль охопив [67 - У вид. 1938 р.: «обхопив».] її серце.

- Дайте мені лук, - сказала вона слугам, - помщуся за смерть мого любого мужа хоч на отому паші, що стоїть на галері.

Взявши лук, пустила стрілу і попала нею в серце свого чоловіка. Аж коли залого галери стала скидати турецький одяг і кричати до княгині й вояків, які готовилися на валу до бою, зрозуміла свою помилку. Коли ж довідалася, що вбила свого мужа, - три дні нічого не їла й не пила, обливаючи його труп сльозами. Потім наказала затопити ту галеру на тому місці, де впала трагічна стріла, а свій замок перетворила у монастир, якого стала першою черницею та ігуменею. Легенда як легенда... Що Косарка була більшою, про це нема мови. Ще дід Гармаш із Мельників, який має тільки дев'ять-десять шість років, пам'ятає, як по ній човнами плавали. Але ми знаємо, що ще задовго до Володимира купці, що плавали з «варяг у греки», витягали коло порогів свої човни на беріг і перетягали волоком. Знаємо також, що в ті віки на Чорному морі панували не турки, та цю легенду вперто обстоюють старі люди з довколишніх сіл як правдиву. Показують місце, де під багнами має лежати та затоплена галера. Навіть оповідають, що в один посушливий

рік, як багна висохли, докопалися були до неї. Що лежить вона догори підшою, яка обшита листовою міддю. Може, це і байка, може, перекручена народньою фантазією якась дійсна подія, але іншого пояснення, чому населення називає монастир Мотриним, в той час як він в дійсності є монастирем Св. Тройці, я не зустрів.[68 - Пізніше цю легенду я сам чув декілька разів від селян з незначними варіантами.]

Деякий час ми оба сиділи мовчки, втопивши очі в яру, якому народня фантазія приписувала таку роль в минулім. Взагалі ця місцевість - святі місця для українця. Тут зароджувалася козаччина. Недалеко, он за тим лісом, ображено Хмельницького і, сповита обставинами часу, родилася Хмелівщина... Тут почалася і тут скінчилася, побувавши аж на Поділлі, Коліївщина, і батько Максим перебував деякий час як чернець у цьому монастирі, невідомо чому Мотриному...

Ігумен його, Мельхіседек, гаряче[69 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «горячо».] помолившись, благословив ножі і шаблі на пролиття рік людських сліз і крові, винної і невинної, во ім'я Волі. Поневолення з царської ласки селянства тут було найкоротше з усієї України, і чигиринський «малорос» не завжди гнув покійно шию, а часто мотав нею, щоби скинути ярмо.

Яких два десятки літ назад селянин тут подавав уночі свій вільний голос на виборах гетьмана України і на старій козацькій могилі, поклавши руку на старовинну козацьку шаблю, давав клятву не зрадити і додержати таємниці. Задуму нагло перервала коротка низка стрілів з кулемета.

Я зірвався, призвичаений до того, що стріли означають ворожий напад, але Чорнота потягнув мене за рукав черкески:

- Сідай. Це Левадний вправляється - мабуть, з люїса ворони б'є в лісі. Цікавий тип... Граматики добре не знає, але нема кулемета, якого механізму він не знав би як свої пальці. Для нього кулемет - все. Ні один закоханий так коло дівчини не припадає, як він коло своїх кольтів і максимів. Невеликий собі, худощавий хлопець, та сила духа в нім велитенська...[70 - Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 38, 70).] Знаєш, він же у Коцура був начальником кулеметів. Любить хлопець Україну, повірив у «червону правду» і пішов боронити її під червоними прапорами. Не один холодноярець упав від меткої кулі з його кулемета... Та коли переконався, що бореться для Москви проти своєї ж батьківщини, взяв на плече свого люїса і прийшов до нас. Сидимо раз у Чучупаки ввечері, коли заходить. Поставив кулемета в кут і підходить до столу:

- Я Левадний. Ви мене знаєте, бо я з вами бився. Аж тепер я розібрав, що мої кулі летіли не туди, куди потрібно. Можете мене застрілити - це ваше право, - але, коли хочете, я і вісімнадцять кулеметів, які маю заховані по селах і хуторах, в вашому розпорядженні.

Спочатку не дуже довіряли, звичайно, та потім переконалися, що хлопець прийшов з ширим серцем. Тепер у нас кулеметами заправляє. Дав декілька своїх, а решту, каже, дам тоді, як треба буде. У нього у своїх людей цілі арсенали зброї, яку з своїми хлопцями захоплював[71 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «позахоплював».] у німців та денікінців, але зуживає її дуже обережно. Коцурові дав трохи кулеметів і набоїв, а про решту навіть не сказав. Оце недавно їздив десь під Чорний ліс, привіз нам два німецькі міномети і вісім скринь мін. Треба буде, каже, достанем ще. Але ти полюйся, яка упертість! Відбили йому праву руку - лівою навчився стріляти, і то як стріляє! Важко одною рукою підіймати ручного кулемета, так він зняв з нього кожух, спилував радіатор, спилував де можна залізо, щоб тільки не ушкодити[72 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «пошкодити».] механізму і люфи, а не зміняв на револьвер або карабін. І цей обскубаний

кулемет у нього працює, як новий годинник, і ліву руку виробив, що міцніша, як у другого дві разом.

Він сам з хуторів, а в Суботові має багато родичів і взагалі суботівці його люблять. Якось отаман каже йому: «Пішов би ти, Левадний, коли увечері до Суботова. У тебе там родичі, знають тебе там добре – агітнув би людей проти Коцура». А Левадний: «Я, отамане, як треба буде для добра України, увесь Суботів разом з усіма своїми родичами з кулемета вистріляю, а агітувати хай[73 – У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «най».] хто інший йде. Не вмію». І завжди він спокійний, зрівноважений. Ніколи нікого не образить. Та... Був у Мельниках селянин, що перед війною у поліції в Петербурзі служив. А через те і вважав, що він у селі найстарший і найрозумніший. Нап'ється самогону і задирається з усіма. «Ви, – каже, – хохлы необразованные! Німці Україну видумали, а ви й собі за німцями! От повернеться на престол цар-батюшка – він вам покаже Україну!» Одного разу Левадний перед гуртом селян оповідав про Хмельниччину, а той п'яний підскачив і почав... «Ти, – каже, – що народ у заблудженіє вводиш, крамолы всякої навчаєш?! Богдашка Хмельницький верноподданный белого царя був, а ви – бунтовщики! На шибеницю вас усіх треба!» Коли Левадний зауважив йому, щоб пішов проспатися краще, той підскачив і вдарив його по лиці. Левадний мовчки зняв з плеча свого люіса і висадив в нього цілий диск набоів.

Зібрався громадський суд. Прийшов на сход і Левадний з своїм кулеметом. На вимогу сільського отамана віддав йому люіса і став спокійно чекати[74 – У вид. 1938 р.: «ждати».] вироку. Злочинців в наших селах карають лише шомполом або кулею. Громада погомонила-погомонила і постановила: хочеш горілку пити – пий, а честі України і другого не зневажай. Левадний карі не підлягає.

Чи багато з-поміж українців так реагує на образу своєї особистої чи національної честі? От ти служив між кавказцями. Чи тобі прийшло коли в голову зневажити гордість чи національний звичай підвладного тобі козака? Московські кадрові старшини залюбки били морду жовнірові москалеві, українцеві, полякові, але чи хтось із них відважився вдарити чеченця або кабардинця? Ніколи! Бо знав наперед, що той відповідь на це вдаром кинджала, не турбуючися, що завтра за це його розстріляють.

Шістдесят років тягнулася нещадна війна між могутньою Московською імперією і горсточками кавказьких горців, але й переможені, вони гордо споглядали з своїх гір на переможців, як на щось нижче від себе, і не спішили їм прислужуватися.

Москва не брала з них податків, не брала до війська – була задоволена, що вони не відновлюють[75 – У вид. 1938 р.: «відновляють».] боротьби. Часом голодний і обідраний, кавказець за жадні скарби не віддавав і не продавав прадідівських кинджала та шаблі, і в цьому був весь секрет пошани до нього. Племена, які налічували заледви[76 – У всіх прижитт. вид. «ледве» упереміж із «ледви».] кількасот тисяч людей, примушували переможного ворога шанувати свої звичаї, мову, релігію, а коли б кабардинців чи хевсурів було сорок мільйонів, то, повір мені, Москва із своїми шестидесяти мільйонами в решеті б у них танцювала!

А полюбайся нашим нащадком великих прадідів, що потрясали колись мурами Царгороду! Навіть у своєму[77 – У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «своєму».] бойовому гимнові він називає ворогів не інакше як ласкаво – «воріженьками», що[78 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «які».] мають від чогось згинуті як роса на сонці, бо він сам задобрий і залінивий, щоб розбивати їм голови.

К чорту наш український сентименталізм! Нам потрібний не мрійний пав'ячий хвіст, а вовчі зуби. Бо коли ми їх не будемо мати і не примусимо [79 - У вид. 1934 р.: «заставимо».] наших «приятелів» шанувати їх - Україна ніколи не буде щасливою.

Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе, і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому що їм потрібні багатства нашого краю.

Багато мені не подобається з того, як ми взялися до справи... Хочеш, я тобі дам почитати останні книжечки Леніна про тактику боротьби і організацію влади? Я б усіх наших міністрів засадив на шкільну лавку вивчити їх, дописавши дещо між рядками. Нас б'ють без сентиментів. Але, знаєш, це добре. І чим більше будуть бити і знущатися - тим краще. Ні один народ не переживав того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло на користь, як іде українцеві. Це перетворить лінивого українського вола в хижого звіра, який, вирвавшись колісь на волю, як побачить, що хтось знову протягає до нього лапу, - не буде ждати, поки треба буде оборонятися, а сам буде нападати. Уяви собі, що було би з нашими бідними ворогами, якби хоч на половині України була така холодноярщина? От я, маленький Андрій Чорнота, можу вдарити зараз у великий монастирський дзвін, і холодноярські села [80 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «6-7 найближчих сіл».] через пару годин дадуть десять тисяч боеків, дивізію війська - і то війська, яке не знає полону, що не має права на далекий відступ, бо залишає ворогові хати і родини. А скільки давала вся Україна на заклик свого уряду?

Коли б ми цього року перемогли, з усієї України одні холодноярці мали би право сказати: «Ми не пустили ворога в свої хати, не годували його своїм хлібом, не дали йому своїх синів на гарматне м'ясо».

Андрій говорив би ще, певно, довго, та з церкви понеслися тривожні вдари малого дзвона.

- Ого! Якась новина. Мабуть, большевиків чорт звідкись несе...

Ми зійшли з валу і побігли до монастиря.

У дворі по-діловому, без криків і метушні, йшла збірка. Із стаен виводили осідланих коней. Запрягали тачанки з кулеметами, які по черзі оглядав Левадний, сам затягаючи в них стрічки з набоями. Піші козаки гуртувалися коло лубенців, що на дворі вже затягували свої складні англійські патронташі. З дверей будинків визирали злякані черниці. До Чорноти підбіг схвильований командир булавної сотні:

- Андрію, большевики в Лубенських хуторах!

- Так чого ж ти залякався? Можна би подумати, що вже твою келію заняли. Скільки?

- Ось іде селянин, що прискакав верхи...

До нас підійшов старшого віку дядько в киреї.

- Що там сталося? - звернувся до нього Андрій.

- Большевицька кіннота приїхала на наш хутір. Взяли заложників і наказали, щоб знесли їм шістьдесят пудів вівса, тридцять пудів муки, хліба печеного, сала, чотири свині й дві корови. Заявили, що як за три

години не буде чого вимагають, то розстріляють чотирьох наших заручників і підпалять хутір. Вигнали підводи і дожидають. Люди потрохи зносять, а я з конем викрався до лісу і сюди.

- Давно приїхали?

- Не більш години тому - я коня гнав що духу мав...

- Скільки їх?

- Чоловіка п'ятнадцять з одним люїсом. Чорнота немилосердно глянув на коменданта:

- Шкода, що ти ще у великий дзвін не вдарив! Треба було спочатку розпитати, що там в них за празник в хуторах, а потім вже дзвонити.

Ми сіли на своїх вже осідланих коней, і Андрій став викликати кінних козаків:

- Соловій! Андрійченко! Отамасі - оба! Кононенко! Гуцуляк! Вернидуб! Оробко! Чорноморець! Жук!

Викликавши тринадцять чоловік, які під'їхали до нас, обернувся до кулеметчиків:

- Левадний, дай Гуцулякові люїса - віддамо тобі два.

Левадний взяв у одного з козаків люїса, притримуючи киктьом правої руки, наладував його, потім, легко піднявши лівою рукою догори, зробив три постріли і, взявши на безпечник, передав Гуцулякові. Присадкуватий кремезний Гуцуляк зняв свою карабінку й легко закинув кулемет за плече. В торби його сідла поклали шість кружків з набоями.

- Василенко! - крикнув Чорнота до одного із старшин. - Зостанешся за мене. Вишли розвідку на Жаботинську дорогу до Деркачової землянки. Люди хай розійдуться і на всякий випадок будуть готові.

Виїжджаєм із монастиря і, проїхавши з кілометр[81 - У журн. вид. 1933 р.: «кілометр» (пор. «термометр» стор. 23).] по дорозі на Жаботин, звертаємо в ліс. Кажу Андрієві, що треба було взяти більше козаків - може, селянин зле полічив большевиків і їх більше.

- Як і буде на десяток більше, то я знаю, кого взяв з собою.

До потрібних нам хуторів кілометрів із сім.

Переїжджаєм декілька ярів і, виїхавши на дорогу, що йшла краєм ліса, даємо коням ходу. Праворуч видно хутори і село Лубенці. Минаємо їх. Через деякий час показалося кільканадцять хат, розположених недалеко від ліса. Порівнявшись з ними, оглядаємо місцевість. Коло одної хати стоять підводи, осідлани коні, червоноармійці. Між хатами вештається пара верхівців.

Добре роздивившись, Чорнота обернувся до мене:

- Так і є - з півтора десятка. Видно, це якась нова частина, незнайома з положенням, коли в наших володіннях харчуватися захотіла. Гуцуляк! Їдь-но, брате, на той кінець хутора, прив'яжи коня до дерева і, як будуть тікати, бий по жаботинській дорозі. А ми їх звідси зараз налякаємо.

Підождавши час, потрібний Гуцулякові, щоби доіхати з кулеметом до призначеного місця, ми розсипалися по лісі рідкою лавою і, перескочивши рів, пустилися на хутір. На хуторі зчинилася метушня, залунало кільканадцять стрілів, розляглася недовга низка з кулемета, і, поки ми доскочили до хутора, червоноармійці, сівши на коней, пустилися тікати по дорозі, що йшла понад лісом на Жаботин. Наздогін їм почулися з-під хат стріли селян, які дожидали виручки. Один із червоноармійців впав з коня. Як ще вони тільки почали тікати, коло одної з хат, піднявши стовп диму, вибухнула важка граната, і кіннотчик, що, здоганяючи своїх, якраз порівнявся з тим місцем, вилетів з сідла.

Зляканий кінь кинувся тікати до нас, залишаючи на снігу струмки крові.

Назустріч кіннотчикам, що чвалом неслися під ліс, [82 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «попід ліс».] рівненько, в'їдливо заговорив Гуцуляків люїс. Передній полетів на землю разом з конем, останні завернули вбік і, розбившись на групки, пустилися тікати полями.

Проскакуємо хутір і, розсипавшись, доганяємо. Коні у нас кращі, вистояні. Через декілька хвилин задні попадають під шаблі хлопців.

В парі з Чорнотою здоганяємо кіннотчика, який, раптово обернувшись на сідлі, прицілюється рушницею до Андрія. Порівнявшись в цей мент з ним з правого боку, перед самим пострілом підбиваю шаблею рушницю і розтинаю йому карк. Андрій ловить і наганяє назад його коня.

- А чого доброго, був би чорт просто в живіт засмалив. Здоганяємо ще двох, які, побачивши, що не втечуть, приймають бій. Але зовсім погано володіли шаблями, і через хвилину, залишивши їх на землі, пускаємося переймати червоноармійця, за яким гналися брати Отамасі. Кінь під ним спотикається на межі, і він, вилетівши з сідла, біжить пішки за конем.

Коли догнали, став з піднесеними догори руками:

- Товариші! Добродії! Не вбивайте! Я вам буду служити! - проситься подзьобаний віспою кацапчук.

Чорнота стримав занесену шаблю.

- Звідки приїхали?

- З Жаботина.

- Яка частина?

- 12-а кінна бригада, окрема.

- Скільки шабель?

- На конях чоловік двісті та чоловік сто так, різних.

- Чого прийшли сюди?

- З Курска нас вислали, на боротьбу з бандитизмом. Андрій стиснув ручку шаблі. Кацапчук помітив цей рух.

- Товариші! Візьміть мене...

- Хай тебе Бог візьме...

Клинок свиснув і глибоко вгруз у голову. Мені стало неприємно, і це не сховалося від Андрія.

- Чого скривився?

- Знаеш, якось неприємно, коли піддається...

- Привикай, Юрку! Ні для Холодного Яру, ні в Холодному Яру полону нема. Як будеш мати попастися в руки - залишай останню кулю для себе.

Погоню припинили. П'ять чоловік і два коні без верхівців утекли.

Збираємо дванадцять карабінів і шабель, одного люіса, восьмеро коней. Двох коней вбито, один важко поранений гранатою в живіт.

На хуторі довідуємося, що «товариші», утікаючи, кинули до хати, в якій сиділи заложники, гранату Новіцького. Та один із селян, що служив колись в гранатерах і був до гранат при звичаєний, захопив її і викинув за вікно, [83 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «назад за вікно».] де вона й вибухнула. З боку Лубенець показалася широка лава. То Лубенська дієва сотня з отаманом Пономаренком ішла виручати хутори...

До монастиря ми повернулися [84 - У вид. 1938 р. тут і далі подекуди замість «повертати(ся)» - «вертати(ся)», так само замість «повернути(ся)» - «вернути(ся)».] ввечері.

З Мельників до Жаботина проїжджає на санях селянин з жінкою «до тестя в гості». Рано розвідка повернулася і донесла, що вночі хтось пустив паніку, ніби з холоднорського лісу наступає три тисячі «бандитів», і «товариші» поспішно виступили з Жаботина в напрямку Смілої.

Після того бою ми з Чорноток помінялися шаблями і стали побратимами - «кунаками». Через декілька днів хлопці, які походили із сіл по той бік залізниці, одержали відомості, що златопільська ЧК розстріляла їх родичів. Постановляємо, щоб усі немісцеві, які мають на Україні родичів, заховували свої правдиві прізвища, а прибрали собі псевдоніми. Андрій охрестив мене Залізняком. Кажу, що буде трохи заголосне.

- Не турбуйся. Тут по селах Залізняків - як собак на ярмарку.

Якось в суботу верхівець із Мельників привіз Чорноті листа від Чучупаки, в якому той просив приїхати до нього на другий день.

- Поїдемо обидва. Познайомишся з мельничанами. На другий день виїжджаємо грушківською дорогою.

- Маємо ще час, поїдемо під Грушківку, потім завернемо понад Холодним Яром і хуторами поїдемо в Мельники. Покажу тобі дещо.

Коли проїхали проріз у валі, Андрій обернувся і глянув на вали:

- Отут в 1918 році шість братів Кошових з батьком і легендарний Рак з двома кулеметами розбили баталіон [85 - У всіх прижитт. вид. «баталіон» упереміж із «батальон».] німецької піхоти, яка кольоною йшла займати монастир.

- А де ті хлопці тепер?

- Рак - це був напівздичілий лісовик. Про його фізичну силу і відвагу оповідають справжні байки. Він через щось завівся був ще з царською поліцією і літо та зиму жив у лісах, маючи сховки на деревах і під землею. Селяни його не видавали. Візьме на якому хуторі харчів - і в ліс. За Центральної ради жив легально в селі, а за гетьмана знову завівся з державною вартою і німцями. Хоч тоді багато хлопців переховувалося в лісі, та він держався сам. Ходив озброєний, як панцирник. Коли хто з влади робив прикrostі селянам, то жив лише, поки його не знайшов десь уночі Рак. Коли німці зібрали з кількох сіл контрибуцію за панське майно, то Рак пробрався вночі у грушківську цукроварню, де стояв їх штаб, вбив трьох вартових, викрав скриньку[86 - У всіх прижитт. вид. «скринька» упереміж із «скринка».] з грішми і роздав їх назад селянам. На нього робили німці облави, а загинув по-дурному... Спутався з жінкою одного лісника, і той, прислідивши, заколов обох багнетом на ліжку. А Кошові - це стара козацька родина з Івковець. Переховувалися в 1918 році від німців в Холодному Яру, а в дев'ятнадцятому спуталися з Коцуром. Пустилися на грабунки, ограбували декілька селянських підвід з Медведівки і Мельників, вбили двох холодноряців. Хлопці, якби ти бачив, як соколи! Так і видно стару козацьку кість, а гинуть чорт зна за що. Одного денікінці вбили, одного недавно большевики розстріляли, двох розстріляли холодноряці, і від їх рук не втечуть й останні.

По кількох кілометрах дорога розходиться.[87 - У вид. 1934 р.: «...по чотирьох кілометрах дорога розходиться. Вправо відходить дорога на Грушківку».] Андрій показує нагайкою на стовп, що стоїть на рові перед роздоріжжям.

- Оце я хотів тобі показати. Такого чудернацького стовпа, певно, нема в світі другого.

Під'їжджаємо. На обрізаного молоденького ясеня насильно через прорізи тринадцять людських черепів, які, виширивши вперед зуби, творять оригінальний стовп. До чола верхнього[88 - У всіх прижитт. вид. «верхній» упереміж із «верхний».] черепа прибита табличка з написом: «Володіння Холодного Яру. Проїзд чекістам суворо заборонений». Чомусь здається, що самі кістяки сміються над цим жартом.

- Оцих сім верхних, біліших - це штаб ударної групи бобринської ЧК на чолі з уповноваженим Станайтісом, латишом, а цих нижчих не знаю. Це мельничанські хлопці пожартували.

- Де вони їх набрали?!

- Чи мало їх тут по лісах валяється?! Минулого року лисиць трупами так обгодували, що перестали курей красти по хуторах. Отак по-людськи подумаєш - жаль людей... Але що зробиш... Слово «боротьба» і слово «жаль» - взаємно виключають одно друге... І ще прийдеться лисиць годувати, якщо нами не погодують...

Звертаємо в ліс і ідемо без дороги, то спускаючись в яри, то підіймаючись. Через деякий час виїжджаємо на край глибоченного яру. Дна не видно, видно тільки протилежний схил, вкритий лісом і заглибленнями. В яру панує мертва тиша. Андрій свиснув, і голосна луна, повторюючись на поворотах, покотилася вздовж яру.

- Оце тобі Холодний Яр...

Їдемо вздовж схилу. По протилежному боці між деревами пронеслося стрілою дві серни, видно, налякані свистом.

Поглядаю в яр, що тепер не має вже якогось актуального значення, та мимо того є якимсь символом боротьби, і мої думки мимоволі біжать до Шевченкового:

У яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Радилися одностайно стати
На ворога лукавого...

Був він якийсь понуро-величний. Якась одвічна таємниця кровавої [89 - У вид. 1934 р.: «кривавої».] сумної долі України застигла в його диких рисах. Чомусь пригадалися вищирені зуби черепів і табличка «Володіння Холодного Яру»... Могутнього німого владаря, що віки назад усміхався і тепер усміхається смертю і боротьбою, яка не знає жалю...

Виїжджаємо на край лісу і розлогим в тому місці схилом з'їжджаємо в Холодний Яр. Назад звідси видно тільки круті схили й смугу неба. Другий бік крутий відразу, і на ньому, поверх над поверхом, видніються порослі лісом вали.

- Це сліди укріплень, які захищали вхід до яру. Старі люди оповідають, що отут росло два старі дуби, між якими був перетягнутий ланцюг. Оповідають, що одного зрізав кілька-десять літ тому якийсь старий козак, що приїхав з Кубані, і забрав захований в його дуплі скарб. Дав пригорщу золота селянинові, у якого позичив [90 - Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 94).] на ніч пилку і сокиру. В яру поганенький струмочок і озерка - а оповідають, що колись була річка, по якій плавали човнами. Літом у струмочку вода така холодна, що ноги не вдержиш.

Взагалі в яру літом холод, хоч наверху і спека.

З'їжджаємо в глибоку балку, яка іде попід лісом. По обох боках її розкидані селянські господарства. Це Мельничанські хутори - продовження села Мельників. Коло одної хати Андрій стримав коня.

- Треба зайти, вдову Явдоху з синами провідати.

Заходимо до хати. Коло печі порається зморщена бабуся в чорній плахті. За столом сидять з книжкою два гарні русяві хлопці. Під образами на лавці стоїть дві англійські рушниці. Під лавкою - велика бляшана скринька з набоями. На вікні зложені ручні гранати.

Побачивши нас, бабуся сплеснула руками:

- Андрієчку! Синочку мій! Давно ж я тебе не бачила!

Вітаємося з старою і хлопцями. Андрій починає розпитувати, як воно живеться. Бабуся зітхає. [91 - У всіх виданнях, окрім журн. вид. 1933-1934 рр., тут і далі: «зідхати», «зідхнути».]

- От так... Помочі мені нема ніякої, сама, стара... Хоч би ти сказав моїм парубкам, бо мене не хочуть слухати - хай би женився вже котрий! Невісточка молода - і поміч була б мені старій, і в хаті якось веселіше було би...

- Не журіться, мамо! От Україну відвоюем, тоді відразу дві невістки приведемо вам.

- Коли б Господь дав скоріше! Андрієчку, може, вам зсмажити чогось, може, їсти хочете?

- Дякуємо. Ми на хвилинку - ідемо даліше.

Побалакавши трохи, сідаємо на коней. Через який кілометр з хати вибігає без шапки селянин:

- Агов, Андрію! Злізай-но, брате! Самогону вигнав - перша сорта! Баба вареників макітру наварила - допомітьно змолоти!

Андрій стримав коня:

- Зайдем... добрі хлопці. Та й їсти захотілося трохи.

Заходимо до хати. На столі пляшка і макітра з варениками. Під образами рушніці. Під лавкою кулемет «Максім», накритий жіночою запаскою. Андрій підняв запаску і глянув на механізм. Господар засміявся:

- Не дивись, брате, - «як рибляче око»! Якось Левадний заскочив, так чуть не з'їв мене за те, що густо був змащений і трохи порохом припав.

Сідаємо за стіл з господарем і його двома братами. Випивши по чарці слив'яного самогону, спорожнивши макітру, ідемо далі.

З одної хати вибігає дівчина:

- Андрію, зайти-но на хвилинку!

- Тебе не бачив?

- Та ні... Левко слабкий лежить, просить, щоб зайшов.

- Що йому таке? Зайдем.

Заходимо до хати, в якій душ шість дівчат і більш нема нікого.

- Де ж Левко?

- Андрієчку, голубчику, не сердься... Левко пішов у село. Він казав, що тобі дуже подобаються мережані сорочки. Подивися, гарну я тобі вимережала?

Андрій взяв мистецьки[92 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «по-мистецьки».] вишиту сорочку.

- Так ти той... була б уже разом і підштанці пошила. Дівчина зачервонілася:

- Дивись який! Що я тобі - мати чи жінка? І за сорочку не подякував...

- Може, ще поцілувати?

- На біса ти мені здався, такий татарин! З лавки зіскочила вертлява дзига-дівчина:

- Андрієчку, мене поцілуй! Пошию тобі підштанці, які сам схочеш! І помережаю геть чисто всі...

- Сядь, козо дика! Підожди, Юрку, я зараз вернуся, положу сорочку в сакву.

Через хвилину вернувся і положив перед дівчиною сувій синього шовку.

- Півроку в сідлі возив - збирався все бешмета пошити, та хай вже буде тобі на онучі...

Коли сідаємо на коней, зауважую у вікні сумне, задумане обличчя дівчини, яка вишила сорочку. Видно, «татарин» не такий вже був і противний для її серденька.

Недалеко села знову перепиняє селянин:

- Здоров, Андрію, з неділею! Зайдіть на вареники!

- Тільки що у Свирида макітру вклали.

- Та ще з десятків і моїх вміститься!

- Що я тобі, верблюд, чи що?

До воріт підходить з подвір'я високий сивий дідусь і, закрившись рукою від сонця, дивиться на нас.

- Ге-ге! Здоров, козаче! Ти що ж, чортів сину, діда забуваєш? Я тобі в ту неділю і медку наготовив був.

- Доброго здоровля, діду! Будемо їхати назад - заїду за медком..

- Бач який! За медком! А я тобі тепер хрону дам, а не меду, як не навідаєшся.

- Нема часу, діду, до отамана треба...

Це дід Гармаш. Дев'ятьдесять шість років. Та пішки не берися з ним іти - пережене. Старий вояк... В Криму в 1854 році воквав, на Балканах був... От як хочеш вже наслухатися байок про татар, запорожців, Холодний Яр, про гайдамаччину - заїдь як-небудь до діда і постав пляшку горілки... Він тобі розкаже, як його дід на Запоріжжі по татарах з гармати червінцями стріляв, коли куль не стало, як у Залізняка гарматами заправляв...

В селі на вулиці [93 - У вид. 1938 р.: «на вулицях».] - рух, співи. Ходять гуртками парубки і дівчата. Зауважую, що народних пісень тут співають не так, як звичайно в селах - примітивно, з викриками. Відчувається вплив людей, що розуміються на пісні.

Коли обганяємо одну групу, висока чорнява дівчина стримує Андрія за полу кожуха:

- Андрію! «Забіліли сніжки»!

Це була його улюблена пісня. Не злазячи з коня, затягає сильним приємним барітоном. Хор співає гарно. Після «Сніжків» дівчина сильним альтом, майже тенором, затягує:

То не вітер в степу грає,
не орел літає.
Ой, то Сірко козаченьків
до Січі скликає.

Потім Андрій та дівчина і якийсь парубок в чорній селянській киреї й смушевій шапці заспівали тріо «Степову могилу». Та виконання тут було вже

дійсно артистичне. Коли попрашались, кажу Андрієві, що мене дивує, що проста селянська дівчина так добре знає техніку співу, та й парубок теж.

- Так вона ж у Києві музичну консерваторію скінчила, а той парубок - місцевий учитель. Тут чимало зустрінеш таких «простих». В селі панського убрання не носять. Гуляють на вулиці з дівчатами та парубками і вчать їх співати або ще чогось, кориснішого.

Під'їжджаємо до хати, накритої сніпками без кроквів.

З-під стріхи чорніють сліди пожежу.

- От і отаманова резиденція. Не хоче старий Чучупака і накривати по-людськи після того, як Коцур спалив. Хай уже, каже, позбудемося всіх, хто на Україні хати палить, - тоді накрию.

На подвір'ї до плота прив'язано з десяток осідланих коней. Стоїть дві тачанки. Прив'язавши коней і кинувши ім сіна, заходимо до хати. За столом декілька незнайомих мені людей, серед яких пізнаю матвіївського отамана. В куті коло дверей зложені рушніці, ручні кулемети.

Коли привіталися з усіма Чучупаками, яких я вже знав, Андрій представляє мене останнім:

- Це мій побратим - Юрко Залізник, а це маеш по черзі: отаман Чорноліського кінного полку Пилип Хмара - цар горшечного царства і Чорного Лісу, це наш господар холоднорський, Гриб, це лубенський отаман Пономаренко, це отаман Білого Яру, з-над Дніпра, Мамай, це пан сотник генерального штабу Гнат Зінкевич - грушківський отаман, це пан отаман Чорний з Воронівки з-за Дніпра, це Богданів товариш по плящі і зухвалих нальотах Марченко, це отаман Прус і Михайлівки Петренко. Це триліський военком «товариш» Козаченко, липовий комуніст з 1905 року, бувший отаман з Херсонщини і будучий - на Чигиринщині, який на своїм віку вбив більше большевиків, як дав ім тепер новобранців.

Назвавши мені ще трьох отаманів, прізвищ яких не пам'ятаю, Чорнота сів за стіл.

- Ну, бракує ще голови київського губревкому та голови губЧК, і з'їзд представників влади на Київщині можна було би лічити відкритим у повному складі...

- Андрію, - звернувся до нього Гриб, - ти чув, якого коника викинув Богдан на тім тижні? Розкажи, Марченку.

Марченко, кучерявий чорноволосий хлопець, усміхнувся:

- От так собі... звичайна історія. Прийшла в Олександрівку 60 червона дивізія... Приїжджає до нас у село два верхівці - шукають «товариша Богдана». Забираємо їх до Богдана. Виявляється, що привезли пакет із штабу дивізії. Адресовано «Командиру революционной повстанческо-крестьянской дивизии, товаришу Богдану». Видно, хтось сказав ім, що під час повстання проти Денікіна Богдан водив тисяч п'ять народу. Начальник і военком дивізії запрошують його листом приїхати на вечірку, яку улаштує «политпросвет» дивізії. Буде виступ місцевого хору і п'єса «Паризька комуна», доклади про міжнародне і внутрішнє положення. Відсилає відповідь, що приїде. Відговорювали, щоб не їхав - може, яка засідка. Жінка молода в плач... але ти ж знаєш його!

Зібрали чоловік двадцять «почесного конвою» на конях, Богдан на своїй тачанці. Приїжджаємо до театру. Половина хлопців з парюю люїсів zostалися

на дворі, його візник тачанку поставив так, щоб з кольта добре було бити, на міномет хлопець сів, Богдан люїса на плече – заходимо до залі.[94 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «в середину».]

Орхестра нам зараз марш[95 – У вид. 1938 р.: «марша».] врізала, дивізійне начальство дрібним чортом розсипається: «Товариш Богдан, товариш Богдан», «как бы там насчет объединения обоих дивизий» і т. д. Посадили нас у першому ряді. Виходить на сцену военком: «Товариши! Зараз місцевий хор виконає

«Інтернаціонал». Попрошу всіх встати!» Підняли заслону. Богдан встає і люїсом до підлоги як гримне!

– Чому «Інтернаціонал» на початку? Ви знаходитеся на Україні, а наш народній гимн «Ще не вмерла»!

Підняли галас:

– Товариш Богдан! Це ж контрреволюційна пісня, як можна?

– Як контрреволюційна? При царі за неї в тюрму садили, і при радянській владі співати не можна? Від імені селянської дивізії, від імені дванадцяти тисяч озброєних революційних селян (а «товаришів» в Олександрівці чоловік триста!) вимагаю, щоб був виконаний наш народній гимн – інакше нам з вами не по дорозі!

Пошептались, згоджуються... Ну а хор наш, просвітянський, як врізав, аж стіни трясуться. Скінчили. Военком знову виходить: «А тепер, товариши, буде виконаний гимн трудящихся всіх націй!» Богдан люїса на плече:

– А то вже хай олександрівські жидки послухають, мені він не подобається!

Заля[96 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «саля» (пор. на стор. 87).] так і завмерла. Ми вийшли, на коні, і поки «товариші» надумалися – були вже за Олександрівкою..

На дворі почулися голоси. Виглядаю у вікно. Приїхав якийсь високий огрядний чоловік на здоровенному сірому коні. З ним другий, маленький, на невисокому «кіргізові».

– Боровицький отаман Солонько.

– Дон Кіхот і Санчо... – сміється Петро Чучупака. Велетень, низько нагнувшись в дверях, заходить до хати.

Одягнений у високі рибацькі чоботи, морську чорну куртку і смушеву шапку-фінку. За плечима люїс, на поясі револьвер і п'ять гранат. Знявши кулемет, здоровкається з усіма.

– Ну що, Солонько, багато «товаришів» за зиму засолив? – питається чорноліський отаман.

– Це ви тут солите та в землю закопуєте. У нас простіш: за ноги і в Дніпро – пливи у Чорне море! Правда, Мамаю?

Мамай мотнув головою.

– Добре тобі наверху... Накидав того літа, а вони в наших плавнях позатримувалися – всю січ мені засмерділи.

- Ну а до мене трипільські та ось його пливли! - кивнув Солонько на Чорного.

Петро Чучупака - начальник штабу - піднявся:

- Ну, панове, зібралися всі - можна приступити до діла. Перш за все, може, хто з вас не знає, що позавчора у Чигирині сталася маленька зміна. З Києва до Коцура прислали ревком, голову парторганізації, голову ЧК, военкома, всього дев'ять чоловік партійних тузів. Ну а в Коцура ж свій ревком. Після спільного засідання обох ревкомів усі прислані з наказу Коцура були потоплені в криниці, а над штабом замість червоного піднесено чорний прапор анархії. Для нас це має тільки те значення, що Коцур вступив в одверту боротьбу з московськими більшовиками. Миритися з ним нам не прийдеться.

Члени ревкому - українці Ільченко, Сатана, Хвещук - прислали до нас листа, в якому пропонують спільними заходами скрутити Коцурові голову і піднести над Чигирином національний прапор. Цієї справи ми зараз обговорювати не будемо.

Друга справа - це необхідність переходу від явних форм бойової організації в Холодному Яру до конспіративних і тимчасова ліквідація Мотриного монастиря як військового осередку, чого вимагає положення на Україні.

Третя справа - зв'язок і консолідація наших сил при новій формі організації.

Четверта - налагодження зв'язку з головним штабом нашої армії, бо ми не знаємо під цей час, де вона і що з нею. П'ята - поки совітська влада ще не окріпла на місцях, мусимо обсадити довколишні райони своїми людьми. В першу чергу треба організувати більшовикам міліцію в м. Кам'янці, на залізниці, і ми рішили, що з Андрія Чорноти вийде непоганий червоний пристав.

Голос забрав отаман Василь Чучупака:

- Я, панове, нарочито запросив вас, щоби спільно обговорити положення і якнайкраще пристосуватися до нього. На жаль, не прибув Отаманенко або хто інший з Бовтишки та Івангорода, але з тим районом ми порозуміємося пізніше. Зрештою, села по той бік залізниці під натиском обставин вже зробили те, що треба зробити і нам.

Ми під цей час не маємо ширших відомостей про загальне положення на Україні - щось більше будемо знати, коли повернеться з Києва мій заступник Деркач. Але одно ясне. Більшовики під цей час не провадять більшої війни на фронтах на Україні. Що твориться на Півдні з денікінцями, не знаємо - але можна припускати, що вони після розгрому не скоро очухаються, якщо взагалі очухаються, і зможуть розпочати ще якісь акції. Ми маємо відомості, що в бік Криму більшовики значніших частин війська вже не посилають, а прибуваючі з Московщини частини кидаються на «внутрішній фронт», на приборкання повстанчого руху, на викачку зброї і хліба з сіл. Взагалі спішається з закріпленням свого внутрішнього положення на Україні, можливо, передбачуючи якусь поважнішу збройну боротьбу на зовнішніх фронтах.

Що твориться на заході, що діється з українською армією, чи зможе вона відновити фронт, на який ми могли би орієнтуватися, - невідомо. Хмарині гончарі з Цвітної привезли відомості, що партизанські частини нашої армії, які недавно переходили коло нас, мали декілька успішних боїв з червоними, [97 - В селі Цвітній, з якого походив Пилип Хмара (дійсне

прізвище), був сильно розвинений гончарський промисел. Цвітнянські гончарі розвозили кіньми свої вироби на продаж по теренах Київської, Херсонської, Полтавської губернії, заїжджали аж на Поділля – і одноразово виконували ролю далеких розвідників, привозячи відомості про своїх і ворогів з дальших околиць. Очевидно, хтось з них привіз був чутку, що до частин Зимового походу прилучилася вся Галицька армія і кубанські козаки, які утекли від Денікіна. Чутка ця незвичайно розповсюдилася і підносила настрої у повстанців.] а також є чутки, що до них прилучилися значні частини Галицької армії – але це ще не є фронт.

Ходять здогадки, що весною большевики будуть воювати з Польщею і Румунією, та це лише здогадки.

Прапор, захоплений у коцурівців Червоною армією не пізніше червня 1920 р., що 1919 р. міг належати Задніпровській дивізії.

Оригінал зберігається в ЦДАВО України.

Лист отамана Чорного Івану Габінському-Каляєву в Полтаву (3 вересня 1920 р.).

Оригінал зберігається в Харківському історичному музеї.

Як ви всі підтверджуєте, та за моїми відомостями і з дальших околиць, серед нашого населення панує переконання, що по всій Україні переводиться якась таємна організація і що весною український уряд дасть гасло, після чого вся Україна має повстати і винищити всіх ворогів. У нас в Мельниках тільки й балачок, що про те гасло, про ті нові «треті півні», які мають зробити щось надзвичайного.

На мою думку, це є лише збільшене вражіння від балачок населення з переходячими частинами нашої армії, бо коли б дійсно щось готовилося, то хтось мусів би прийти і до нас. Це добре, бо підтримує в селах дух і надію, але в дійсності вигляди на майбутнє далеко не рожеві. Большевики мають тепер на Україні значно більше збройних сил, як у минулому році. Після боїв з денікінцями ми ще не мали з «товаришами» значних сутичок, і коли притягнемо на себе їх увагу, то навряд чи зможемо утриматися так, як утрималися минулого року, коли вони мусіли кидати на нас частини, зірвані з фронтів. Щоб запобігти ліквідації, мусимо заздалегідь самі «зліквідуватися», перейти на положення, в якому не будемо відрізнятися від других районів. А то наші села занадто вже розкозакувалися... До кума в гості – з рушницею, до дівчини – з рушницею, та ще й шаблю причепить, з хутора до церкви – з рушницею... В Медведівці на ярмарку продають-купують набої, зброю, як за добрих гетьманських часів. Отож, явне ходження з зброєю треба припинити. Зовнішній поділ сіл на сотні зліквідувати. Жадних збірок без кінцевої потреби не робити. Всіх козаків з Мотриного монастиря переведемо в найближчі дні до села та на хутори і розмістимо по селянах за своїх. Ходження в військових строях, ізда на сідланих конях має зникнути.

Коли б надійшла яка червона частина – не робити жадного опору. Бурлаки і активніший місцевий елемент, захопивши зброю, зникають у лісі і будуть стежити за ворогом. Якщо у «товаришів» не буде завиСОких вимог, село дасть, що треба буде, і нехай собі йдуть далше. Якщо захотять занадто господарювати, можемо з лісу зробити напад і вигнати – але взагалі збройної боротьби до вияснення загального положення треба уникати.

Честь битися з червоними наразі відступимо бувшому червоному Коцурові, а це станеться неминуче, бо ми маємо відомості, що він, піднявши чорні прапори, не має заміру виводити своєї «гвардії» з Чигирина. Знаємо також, що вплив Коцура на села вже в значній мірі вивітрився, а після цього «перевороту» змаліє ще більше. Безумовно, в кожному його селі знайдуться люди, що будуть під його прапором битися з большевиками – і це теж для нас добре. Дякуючи їм «товариші» колись погосподарюють у тих селах по-своєму і виженуть з селян рештки червоного духу. В кожному разі поважної сили для боротьби Коцур вже не збере. Коли б большевики повели наступ на Чигирин через наші села, перепустимо їх без одного пострілу. Навпаки, якщо дадуть добру зброю – дамо їм кількасот «добровольців», добре знайомих з місцевістю, які потім вернуться до нас із зброєю.[98 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «з зброєю» (пор. на стор. 112, 168).]

Коли Коцур буде зліквідований, то ми, по-перше, позбудемося небезпечного ворога під боком, а по-друге, Новоселиця, Суботів, Чигирин, Стецівка і всі останні коцурівські села, заохтувавши[99 – Так у всіх прижитт. вид.] правдивого московського большевизму, без сумніву, прилучаться в майбутньому до нас. Тоді вся Чигиринщина буде в наших руках, і в разі широкого повстання на Україні ми перетинаємо Дніпро, дві залізниці і рушаємо на Київ або куди буде треба. А коли на заході відновиться український фронт – зможемо дати «товаришам» доброго кулака в плечі.

Поки що необхідно послати зв'язок, щоб він розшукав наш уряд і командування та довідався, чого маємо дождатися. Потрібні радянські документи дістане Козаченко. Післати думаємо Ханенка (сотник булавної сотні).

Чорнота покрутив головою:

– Загорячий хлопець.

– Трохи, але ми знаємо його і певні, що коли б попався – червоні із нього вогнем не видобудуть ні одного слова. Декілька присутніх, що близько знали Ханенка, підтримали думку отамана, але по обговоренні справи рішено зв'язок послати пізніше, щоб міг привезти вже інструкції на весну.

– Що торкається зв'язку між собою, – продовжував отаман, – то ця справа налагоджена добре, за винятком зв'язку з селами по той бік залізниці і полтавським берегом. Про це умовимося з Чорним окремо. Тепер мусимо з'ясувати, хто з вас що зможе виставити на випадок більшого повстання. Почнемо з Дніпра. У Чорного осібне положення і свій район. Ти, Солонько, що зможеш дати?

– Точно підлічити трудно, бо у нас же нема лісу під боком і, як нема повстання, кожний ховає і зброю, і думку – особливо в селах, ближчих до Черкас, де ЧК вже шпиків собі завела. Сама Боровиця кожної хвилини[100 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «в кожду хвилю».] виставить сімсот рушниць, чотири важкі кулемети, ну та й люців пара знайдеться.

– Кінних скільки можеш дати? – запитав Чорнота.

- Ні добрих коней, ні сідел немає. Нас, знаєш, більше Дніпро годує, як пісчана земля, а рибакові кінь ні до чого. Човнів великих - сотні дві можемо виставити.

- Ну-у, ми на Царгород не збираємося, - незадоволено буркнув під ніс Андрій.

- Як у вас справа, пане Мамай?

Мамай, [101 - Отаман Мамай (дійсне прізвище Щириця), з фаху гімназіяльний професор, старшина військового часу. Після здавлення большевиками повстань на Україні він, заховавши своє повстанське минуле, став професором історії в Катеринославському інституті народної освіти. Був членом Союзу визволення України і організатором націоналістичної студентської молоді. Був викритий і розстріляний в 1930 році в Черкаському ГПУ.] невисокого росту, середнього віку чоловік з дбайливо зачесаною борідкою, комічно розвів на столі руками:

- У мене, панове, самі знаєте, зимовий сезон. Дніпро замерз, пароходи не ходять - обдирати нема кого, стріляти нема до кого. Плетуть хлопці сітки на рибу та лисиць в очеретах ловлять... Кількість людей, які підуть на повстання, і кількість зброї окреслити трудно. На острові маємо заховану гармату. Замок та набої забрали до села, бо під час повіні [102 - Так у всіх прижитт. вид.] те місце може залити вода. Добрий знак, що селяни запасують зброю, їздять до Келеберди на полтавський бік купувати рушниці, на Різдво в Шабельниках купили кулемет, на тім тижні на ярмарку виміняли за рибу кулемет Кольта без станка у дядька з Медвина. [103 - У всіх прижитт. вид. Медвин помилково названо «Медином».] Весною виведу у плавні чоловіка [104 - Так у журн. вид. 1933 р. (пор. на стор. 57, 80). У вид. 1934, 1935 і 1938 рр. помилково: «чоловід».] двісті-триста. Будемо червоні пароходи перепиняти, а в межичасі можна і своїм ділом займатися - рибу ловити. В разі потреби курінь Білого Яру в складі від двохсот до п'ятисот чоловік при трьох кулеметах приведу до Холодного Яру. Кінноти теж не може бути. Гармата у нас без коліс, знята з бронеплава. Ми її приспособили виключно для стрільби з плавнів по пароходах, і для походу зовсім не надається.

- Як там під Чорним Лісом? - запитав Чучупака Хмару.

- У мене човнів нема, зате коні майже у всіх добрі. На поганому коні верстов за двісті з горшками не поїдеш... Є досить верхових, німецьких та денікінських, є запасні сідла. Тепер у мене чоловік сімдесять на конях - тих, яким небезпечно бути вдома у селі. Крутимосся до весни по хуторах, в Чорному лісі маємо викопані землянки для себе і для коней, а весною, якщо почнеться якась боротьба, Чорноліський кінний полк може збільшитися до трьохсот верхівців.

- Слухай-но, Пилипе, - перервав йому Чорнота, - правда, що ви в тих землянках продукти, воду та овес для коней в двохаршинних горшках тримаєте?

Хмара усміхнувся.

- В двох не в двох, а наробили хлопці горшечків, так що в кожному пару комісарів можна зварити... Кулемети під цей час возимо тільки легкі, а при потребі поставимо п'ять-шість важких на тачанки.

Що торкається самого села, то зброї є досить, але впливає близість Знам'янки та Цибульової з залізницею. На загальне повстання село може піти, або як дуже вже допечуть, або як би хтось гнав уже червоних з України.

Я під час розмови приглядався до чорноліського полковника. Був це стрункий, сильно збудований чоловік років 28 - 30-ти. Одягнений був у темно-зелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина-кіннотчик, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командир, хоч на кожному місці відчувалося в нього брак освіти.[105 - Не треба Пилипа Хмару змішувати з Семеном Харченком, який оперував на Поділлі під псевдонімом Хмари.]

Заговорив отаман Іван Петренко, інтелігентний селянин, старшина, який у своїй киреї з відлогою не відрізнявся зовнішнім виглядом від місцевих селян.

- В Прусах і Михайлівці немає обов'язкової військової служби, як в Мельниках, і сказати, скільки виступить до бою, не можна. Може, чоловік з триста, більш свідомих, а може й до трьох тисяч зібратися - буде залежати від обставин. Якщо «товариші» весною добре дошкулять - піде більше. Як українська армія поведе з заходу успішний наступ - підуть усі. Головне, щоби селяни побачили, що справа йде до перемоги - тоді їх не вдержиш, а в неяснім положенні більш знайдеться охотників взяти зброю і піти в Холодний Яр, як виступати на місці. Залізниця близько, і села набралися не раз лиха від большевиків і денікінців за передчасні виступи минулого року. Зброї є подостатком. Маємо шість справних кулеметів, закопану гармату, мінометів пару. Кіннотчиків буде чоловік з тридцять. Бобринська ЧК налагодила вже в селах свою агентуру, до якої втиснулося і пару наших людей. Всіх сексотів ми вже знаємо і, як тільки почнеться який рух, анулюємо.[106 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «анулюємо».]

- Як, Марченку, у вас з Богданом справа стоїть?

- Ми можемо зібрати чоловіка[107 - У вид. 1938 р.: «чоловік».] 70-80 на конях та чоловік з двісті на тачанках і підводах з добрими кінями. Богдан пішки не любить воювати, а хлопців, що забагато пошани до смерті мають, не візьме. Кулеметів назбираємо по селах скільки буде треба. Самі села у нас - як вітер подує... Як допечуть добре «товариші», то всі підуть, в кого рушниця нема - з косою або з штилем піде. Але як загориться - так і згасне... Дядьки у нас важкі, його на два-три дні від жінки та господарки не відтягнеш, але як розлютується - з косою на панцирник попреться. А зрештою, не берусь я говорити, як там з повстанням може бути. Хлопців добрих загін, як треба буде, Богдан збере.

- Що там у триліській волості чувати, товариш военком? - звернувся Чучупака до Козаченка.

- У нас, товариш отаман, усе мовчить - «бо благоденствує»... Дядьки развйорстку дають, аж чуби тріщать! ЧК недалеко, як що не так - «под стенку» зараз... Доніс хтось, що в минулому році проти червоних виступав - забрали і розстріляли, знайшли захований хліб чи зброю - розстріляли, втік з Червоної армії - розстріляли, ще й хату спалили. Плачуть селяни, але на якусь організовану акцію волость нездатна. Перш за все населення вже налякане і здеморалізоване, по-друге, багато є місцевих большевиків, які добре живуть тепер на рахунок селян і звичайно пронюхають та донесуть про підготовку. Стихійний вибух повстання дуже можливий, особливо коли б повстали сусідні волості - але наразі мусимо сидіти тихо. Свідомого, активного елемента є багато, особливо молоді, та треба бути з цим обережним, щоб не підвести людей під розстріл без користі. Для «охорони волревкому» я зорганізував відділ із сімнадцяти «червоноармійців». Підібрав бідних, але наших по настроях хлопців. Серед міліції теж є свої хлопці. Тепер я стараюся, щоб дали мені зброю та дозволили мені сформувати загін чоловік на сто для боротьби з дезертирством і

бандитизмом. Як вдасться, підберу відповідний склад, а весною волвревком та партячейку «под стенку» і почу макую до Холодного Яру...

Положення в селах останніх отаманів, що підлягали безпосередньо Чучупаці й були в складі Холодного Яру, було відоме, і розмова перейшла до організації влади на місцях. Слово знову взяв начальник штабу Петро Чучупака. Був це немолодий вже, років під сорок, старшина, з простим серйозним обличчям, з трохи понурим поглядом карих очей, зовсім неподібний до брата Василя, отамана – двадцятишестилітнього гарного блондина, в якого блакітно [108 – Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 89, 96, 127 тошо).] – сірих очах було ще забагато молодости.

– Як вам, панове, відомо, в довколишніх районах, де юридично існує вже совітська влада, фактично вона тільки зароджується. Організують владу прислані комуністи, переважно москалі та жида, які за всяку ціну стараються затягнути до праці в установах, особливо у хлібо- і продуктозаготовчих, [109 – У вид. 1938 р.: «хлібо-продуктозаготовчих».] місцевих большевиків, не кажучи вже про технічний персонал і урядовців, яких вони мусять наймати з місцевих людей. Перш за все «товаришам» іде про те, щоб хоч трохи виглядало, що совітська влада є справжня українська влада. По-друге, щоб опанувати положення, їм необхідні люди, які знають населення, обставини і умови. Вони дуже радо приймають до себе і видають партійні білети шкурникам, що пхаються до влади задля власного добробуту, не дивлячися на їх буржуйське чи куркульське походження – добре урахувуючи те, що коли хто з них і не є «ідейним большевиком», то, споріднившись з владою кров'ю і насильством над українським населенням, буде потім змушений триматися її, бо в разі перевороту його дожидає перша куля.

Цей мент ми мусимо використати в цей спосіб, щоби [110 – У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «щоб».] втиснути до влади якнайбільше своїх людей, свідомих своєї цілі і відданих нам. За всяку ціну мусимо втиснути своїх хлопців до адміністративних органів влади. Ціль ясна. Перш за все будемо завчасно дізнаватися про заміри влади супроти нас – а коли переймемо ініціативу нападу, будемо мати висвітлене обличчя ворога, а то й активну допомогу всередині ворожого стану.

Дуже важно мати своїх людей у міліції і чрезвычайках. Боротися з большевиками лише гоноровими методами неможливо. Треба уживати їх власної зброї і методів, які вам всім добре знані по тогорічній боротьбі з ними. Мусимо дивитися на речі просто. Українцеві, який любить свій край, звичайно нелегко бути свідком, а то й приймати невільну – хоч би побічну участь – в розстрілах своїх братів. Але такий «чекіст» може вирятувати не одну дорогу для української справи людину, попередивши її якимось про небезпеку, а в разі відновлення широких визвольних акцій він може дати нам просто неоцінені послуги.

Отож, у кого з вас є підходящі люди в Черкасах, Бобринській, Смілій, Кам'янці, Олександрівці, Знам'янці, Єлісаветграді, [111 – У всіх прижитт. вид. «Єлісаветград» упереміж із «Єлісаветград» (пор. на стор. 149).] Златополі, Новомиргороді, в кого є люди, яких можна послати туди, щоб улаштувалися в якійсь установі, не гаючи часу зв'язуйтеся з ними і сповіщайте, щоб ішли працювати до червоних і тримали зв'язок з вами. Конспірація, звичайно, мусить бути захована якнайстисліше.

До цього коцурівського перевороту Чигирин лічився радянським центром Чигиринщини. Тепер положення змінилося, і большевики, звичайно, за всяку ціну захотять зайняти Чигирин, щоб Чигиринський повіт бодай офіційно існував в «Украинской советской республике».

Отаман казав вам, чому це для нас вигідно і чому в разі потреби ми навіть допоможемо «товаришам» досягнути цього. Це в будучому об'єднає колись козацьку Чигиринщину, яку химерна доля України знову розколола на два ворожі табори.

Тепер про Кам'янку. Кам'янка – найближча до Холодного Яру більша станція, [112 – Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 21, 84).] і якщо нам не вдасться обдурити «товаришів» своїм мирним обличчям, то дуже можливо, що вона стане вихідною точкою, з якої червоні поведуть ширші операції для зліквідування Холодноярщини. В разі ширшого повстання бронепотяги з Кам'янки і Фундуклеївки відріжуть нас від сіл по той бік залізниці. Після останніх подій в Чигирині можливо, що з Кам'янки зроблять повітовий центр. А тому мусимо тримати в Кам'янці міцнішу стежу.

Тепер головою волревкому в Кам'янці Вишневецький, бувший старшина 3-го Гайдамацького полку, боротьбист, що став стовідсотковим комуністом і вірним слугою червоної Москви. Начальником волостної і міської [113 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «міської».] міліції – Лесько-Лещенко, [114 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «е Лесько-Лещенко».] теж боротьбист, який в минулому приймав участь у боротьбі з большевиками і має перед ними пару тяжких гріхів. Про це не знає ЧК, але маємо документальні докази ми і в кожную хвилину можемо йому «спротегувати» розстріл. [115 – «Боротьбист» – член партії «українських комуністів-боротьбистів», яку згодом большевики розігнали.]

Я з ним на тижні бачився, і він прийняв [116 – Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 137).] деякі мої пропозиції. Зрадити він нас не може, бо побоїться. Виїжджати з Кам'янки йому неохота, бо хлопець закохався по вуха в панночку, яка має в Кам'янці велике господарство і не хоче покидати батьків, а Лещенко має після Великодня дружитися з нею. З цієї самої причини він, не будучи переконаним, що большевики вже вдержаться на Україні, хоче забезпечити себе у нас і буде робити, що ми йому скажемо – коли буде певний, що большевики про це не довідаються. В разі небезпеки він без сумніву попередить наших людей, рятуючи їх і себе.

– Отож, Андрію, – звернувся він до Чорноти, – завтра забирай з собою обох галичан – Оробка і Гуцуляка, – Соловія, Середу, Андрійченка, Петренка, донського козачка Андрюшу, Юхименка, Брушнівського – цих хлопців і тебе в Кам'янці не знають. З місцевих дасть тобі Зінкевич з Грушківки [117 – У вид. 1938 р. замість сучасної назви Грушківки – «Грушівка», що трапляється в дореволюційних джерелах.] двох Демиденків, Семена Залізняка, Петра Грушка і Василя Запорожця. Ці хлопці на добрім рахунку в Кам'янці, бувають там і мають знайомих серед кам'янських большевиків, які вже їх запрошували на службу.

Про коней потурбується твій побратим, який буде наглядати за кіннотчиками, коли розведемо всіх з монастиря по селянах.

Лещенко цими днями дістав наказ збільшити міліцію до тридцяти чоловік. Тепер у нього п'ятнадцять. Так ти завтра увечері увійдеш до Кам'янки з боку станції з двома хлопцями і зайдеш до нього – він буде ждати. Візьмете з собою карабінки, револьвери і гранати. Шаблі залиште. Коли б в Кам'янці хто вас затримував, не робіть жадного опору, а покликайтеся на Лещенка.

Він призначить тебе своїм помішником. Останні хлопці будуть приходити по два-три і будуть залічені міліціонерами. Як помішник начміла приглянешся до міліціонерів, яких застанеш, і поступово звільниш не вигідних нам людей – а на їх місце ми будемо тобі посилати хлопців.

Зв'яжешся з Телепином, де начальником міліції Калиниченко[118 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «Іван Голота» (пор. на стор. 12, 216).] - наша людина.

Бурлаків своїх добре поінструктуй, хто що має казати оточенню в Кам'янці, звідки приїхав і що робив до того. З грушківськими хлопцями я вже розмовляв. У кого нема відповідних документів, то в монастирі, у Бондаренка в коморі, є ціла скринька різних документів існувавших колись на світі «товаришів» - вибереш, які підійдуть. Що будете робити далі в Кам'янці - покаже час. а поки що сповнюйте «поліційні» обов'язки якнайкраще і тісніше тримайте зв'язок з нами. Ми, Андрію, рішили послати тебе, бо потрібний чоловік з зимною кров'ю, міцними нервами, гострим оком, довгим вухом і коротким язиком. Ми переконані, що ти легко справишся з цим ділом.

Андрій почував бриту голову.

- От уже ніколи не думав, що доведеться в житті у поліцмайстра бавитися. Ну, та лихо його бери - спробуем.. Тільки ти, Гриб, не попадайся мені тоді в руки. Посажу на два тижні в холодну за те, що сідло у монастирі взяв та не привіз. Василь Чучупака встав із-за столу і підійшов до старенької Чучупачихи, яка під час наради смажила пампушки. На її доброму дрібному личку в цей час неначе було написано: «Не розберу я, дітки, що воно на світі діється, про що це балакаєте, та й не мое це бабське діло...» Отаман ніжно обняв стару за плечі.

- Ну, мамуню, тепер слово за вами..

- Зараз-зараз, дітки.. Дам вам істи. Господи, коли вже той спокій буде? Загинув вже один, а як, не дай Боже, ще котрого з вас уб'ють, то я вже й не переживу..

Старий Чучупака, який сидів на лежанці, задоволено погладжуючи довгу сиву бороду, неначе думав: «А то вже, дітки, вам видніше.. Ви розумніші від мене старого.. На те я вас бідував - а вчив.. Робіть як знаєте - аби добре було, бо на вас всі села надію покладають...» Встав і, сходивши до комори, поставив на стіл пляшки з слив'яним самогоном. Стара почала подавати на стіл страву.

До хати зайшла дружина Петра Чучупака, Ганна Ерестівна, з шестилітньою дочкою Лідою і, привітавшись, стала помагати матері. Ця надзвичайно симпатична інтелігентна жінка була по батькові німка, по матері полька, виросла між українцями і тепер була широю, відданою справі націоналісткою-українкою.

Маленька Ліда вилізла до батька на коліна й сміливо розглядала гостей. Почувши, що мене називають в розмові Залізняком, деякий час здивовано дивилася, а потім повернула в мій бік батькову голову:

- Батьку, це Залізняк?

- Залізняк, дочко.

- А чому він такий молодий?

- А який же він має бути?

- А скільки ж йому років було, як він на Умань ходив?

Це запитання, задане надзвичайно серйозним тоном, розвеселило всіх. Петро поставив дочку на лавку.

- Це вона з мамою «Кобзаря» начиталася... Ану, дочко, вжар нам що-небудь з «Кобзаря»!

- Ну то «Холодний Яр», добре?

- Дуже добре.

Мала, відважно жестикулюючи, продеклямувала вивчений за мамою вірш майже без помилок, замінивши тільки Нерона у Мирона. Коли вона дитячо-грізним голосом закінчила:

...І в день радості над вами
розпадеться кара,
і повіє новий огонь
з Холодного Яра! –

слухачі улаштували їй правдиву овацію.

Після вечері майже вся компанія поїхала на виставу до Медведівки, край якої зливався з краєм Мельників. У вищій початковій школі була улаштована вечірка. Ставили «Степового гостя».

При вході до школи стояла варта з кулеметом. Мужчини у залі всі з зброєю. Перед виставою добре співав хор, відкривши вечір українським гимном. Потім деклямували учні. Маленький хлопчина в козацькому строю дуже добре продеклямував «Суботів» Шевченка.

Було якось дивно, що цей Богданів Суботів з «церквюдомовиною» – отут, в кількох кілометрах, і що саме через це перед дверима школи стоїть звернений у його бік наладований максім, щоби вечірки несподівано не заскочили коцурівці.

Ночували ми всі, розположившись на засланій соломою долівці, у місцевій інтелігентної дівчини, яка відступила нам свою досить велику кімнату.

На другий день по повороті до монастиря Чорнота, забравши своїх «міліціонерів», відійшов до Грушківки, а ми стали готуватися до евакуації Мотриного монастиря.

В наступні дні військове майно було вивезене, й уся залога – на радість ігумені й на смуток декому з черниць – покинула монастир і розбрелася по хуторах і по селах. Усі передягнулися в свитки й киреї. Села теж змінили вигляд. Кулемети й рушниці з хат зникли. На вулицях більше з рушницями не ходили, але під верхньою одежею мирно ховалися обрізи, револьвери, гранати. У багатьох хлопців були дубельтові пістолі з двома курками, які стріляли рушничними набоями – досить добрий виріб місцевого майстра-слюсаря.

Та у Медведівці на ярмарку по-старому торгували зброєю. Продавали селяни з дальших сіл, холоднорці лише купували. Радянських грошей ніхто не брав, а українські гривні цінилися високо. За п'ятьсот гривень я купив на ярмарку майже сотню набойів до обох своїх револьверів, кольта й парабеллюма, яких не міг дістати досить в армії, а за тисячу двісті гривень купив ще й великого німецького мавзера й сімдесят набойів.

Червоні в наших околицях не з'являлися. Поза Тясмином перейшов їх полк в напрямку Чигирин, але після невдачного бою з Коцуром вернувся на Черкаси. Із-за Чигирин стала іноді доноситися гарматня [119 – Так у всіх прижитт. вид.] стрілянина. «Товариші» мацали Чигирин з боку степу.

Наближався кінець зими. Положення не змінювалося. Незначні відділи червоних приборкували села за Чигирином, за Дніпром, по той бік залізниці, коло Черкас, випомповуючи хліб і зброю. Однак ці акції не були широкими і значного успіху не мали. Доносилися чутки, що якесь село замість хліба давало «товаришам» по шапці і його облишали в спокою. Щодо нашого району, то большевики, здавалося, забули про його існування. Обі «республіки» – тепер вже чорний Чигирин і жовто-блакитний Холодний Яр – залагоджували свої внутрішні справи, перевіряли розподіл землі, видавали ліс на побудови. Зносини між селами обох орієнтацій по-старому залишилися гостро перерваними, але якихось активних ворожих виступів не було.

Селянин з Михайлівки привіз до Мельників новину, що на власні очі бачив у Кам'янці кількох холоднорців з Чорнотою, які розганяли базар і відбирали вивезені селянами на продаж продукти. Це його не на жарт налякало, бо ж ті «міліціонери» знали, що він в Холодному Яру був. Дядько трохи переборщив, оповідаючи, що вони навіть ловили його і що він насилу утік. Чутка про те, що кількох[120 – Так у всіх прижитт. вид.] улюблених хлопців утекли до большевиків, викликала страшне обурення селян. Хитріші здогадувалися, що тут щось не так, та своїх здогадок не висловлювали вголос.

Що два-три дні приїжджав до Чучупаки вночі зв'язок від Чорноти. Наша «міліція» була на висоті свого завдання. Андрій вже встиг отримати нагороду від комісара[121 – У прижитт. вид. 1-ї частини: «комісар, – ря», 2-ї частини: «комісар, – ра».] залізниці за те, що немилосердно приборкував на станції озброєні банди матросів-спекулянтів, які возили з Одеси сіль до Москви і Петрограда.[122 – У всіх прижитт. вид. родовий відмінок на – у: Петрограда, Єлисаветграда.] Ці «купці», обвішані револьверами і бомбами, хозайнували[123 – Так у всіх прижитт. вид.] на залізниці, розганяючи відділи ЧК по «борьбе с спекуляцией». Але в Кам'янці несподівано натрапили на «міліцію», яка замість того, щоби розбігатися, як жидики-чекісти, перед піднесеною бомбою, гатила по «братішках» сальвами.

У хлопців свербіли руки на братішек-матросів, які всюди вихвалювалися тим, що вони «посадили на престол» Леніна і Троцького... Совітське начальство, яке тремтіло перед тими матросами, було дуже задоволене, що має таку «надійну» і відважну міліцію, а відібрані револьвери і гранати (часом і сіль) потихеньку були перепачковувані до Холодного Яру.

Чорнота передав нам, що по залізниці проходять значні військові частини, які направляються на боротьбу з «петлюровськими бандами» Омеляновича-Павленка.

Під кінець лютого надбігла вістка, що між Черкасами і Смілою з'явилися в значній кількості червоні частини, які пересуваються в нашому напрямку. Відомості ті підтвердили Гриб і боровицький отаман Солонько, що приїхали до Чучупаки. Солонькові розвідчики довідалися, що більшість тих червоних частин прибула шойно з Московщини і в місцевих обставинах орієнтується зовсім слабо. Ідуть «на усмирение бандитского атамана Коцура». Коли ми, зібравшись ввечері у Чучупаки, обговорювали положення, приїхав ще лубенський отаман Пономаренко. Привіз останні відомості. Після сьогоднішньої ночівки червоні, в кількості чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії і двох дивізіонів артилерії, вирушили шляхами на

Побережжя. Очевидно, йдуть на Чигирин, обминаючи наші ліси. Постановлюємо на другий день зібрати в лісі з п'ятьсот краших боевиків, щоби мати готове ядро на всякий випадок і, не зачіпаючи червоних, слідкувати за їх рухом.

Проект наказу арміям Південно-Західного фронту від 7 березня 1920 р. з виправленнями рукою Сталіна (уривок).

Оригінал зберігається в РДАСПІ.

Отамани, які приїхали, залишилися ночувати в Мельниках. Варту в селі підсилили. Вночі прибіг зв'язок з Медведівки: в Трушівці, за Тясмином, прийшов полк з батареєю і розташувався доночовувати. Через міст на цей бік переїжджала кінна розвідка і вернулася назад. Раненько збираю до Чучупаки з десятків ближче мешкаючих кіннотчиків. Приїхав Ханенко. Поснідавши, вибираємося всі гуртом на лісничівку Кресельці. Із-за Чигирини знову почувалася гарматна стрілянина. Червоні брали Коцура в роботу з двох боків. День видався теплий і погожий. Їдемо трійками. В першій трійці Василь і Петро Чучупаки та Солонько. В другій – Семен Чучупака, Пономаренко і я. В третій – Олекса Чучупака, Гриб і Ханенко. Позаді хлопці-кіннотчики. Настрій у всіх чудовий. Всю дорогу весело жартуємо й сміємося. Отаманова англо-арабка Зірка, капризна й уперта, як панна-аристократка, весь час крутиться і псує нам лад. Постоявши ніч з моїм Абреком, вона відчула до нього глибоку симпатію й весь час поривається стати поруч нього. Під загальний сміх відтискаємо Солонька на самий зад «за бунчужного», і я виїжджаю у першу трійку.

Пономаренко, якому Зірка роздерла сідлом штанину, лається з отаманом.

– Казав тобі Чорнота: застріль Зірку або продай у Цвітну горшки возити, бо пропадеш через неї. Добру раду тобі давав.

Отаман ласкаво погладив свою любимицю по шиї, не передчуваючи, яку послугу вона зробить йому за пару годин.

– Я на своїй Зірці ще до Києва [124 – У вид. 1934 р.: «в Київ».] в'їду...

На Кресельцях розташовуємося, як вдома. Небезпеки тут не може бути жадної. Звідки б не надійшов ворог, нас попередять.

Розсилаю кілька кіннотчиків сповістити сотників, щоб після обіду виводили непомітно вибраних людей до лісу. Посилаю також зібрати на Кресельці кіннотчиків з хуторів і села.

Петро Чучупака, Гриб і Солонько завели своїх коней до стайні; решту коней поставили надворі коло кошів. Дівчата принесли коням сіна. Замовляємо у лісника обід і розположуємося в хаті дожидати, поки почнуть збиратися люди. Закладаємо дві партії в підкидного дурня.

Через якийсь час прийшла із села жінка і каже, що чула, що в Медведівці повно большевиків. Чутка малоправдоподібна, бо Медведівка би нас сповістила. Отаман каже, що треба комусь поїхати до Медведівки й довідатися, чи большевики виступили з Трушівець. Рівночасно треба привезти фіру сіна з закупленого штабом у Медведівці запасу. Поїхати

викликається кількох[125 - Так у всіх прижитт. вид.] охотників. Жартуючи, тягнемо жеребки, і їхати припадає мені. На всякий випадок переодягаюся в позичену «у бісової віри дитини» Гані дівочу одягу, залишаю у неї черкеску, шаблю й карабін і, заховавши в кишені два револьвери та гранату, від'їжджаю на санях до Медведівки під веселий сміх всього гурту.

В Медведівці посилаю селянина накладати сіна, а сам йду збирати відомості. Медведівський отаман уже підготував людей для виходу в ліс. Большевики вирушили рано з Трушівець на Чигирин, але перед моїм приїздом перебігло тясминовими плавнями кілька трушівецьких хлопців з відомістю, що в село вступила нова частина, яка відпочиває і має теж вирушати. За мостом і Тясмином, рівно ж як і за всіма[126 - У вид. 1938 р.: «всіма».] шляхами, пильно наглядають медведівські стежі.

Господаря сіна не було з ключем від хліва вдома. Поки його знайшли, поки наклали – пройшло з годину часу. Збираючися виїжджати назад, розмовляю з медведівським отаманом, який дав уже наказ своїм хлопцям маленькими гуртками виходити балками до Холодноярського лісу. Каже мені, що з півгодини назад за Мельниками було слабо чути якусь стрілянину і що він післав на санях чоловіка довідатися. Висловлюємо здогадки, що б це могло бути, та в цей мент підскачів верхи селянин з Мельників, блідий, схвильований:

– Скоріше на допомогу! Большевики у нас в селі. Отамана вбили. Петра й Солонька піймали живими. Підпалили Чучупакову хату і шукають по селі добрих коней. Наші хлопці збираються балкою та городами до лісу і на хутори, а ви вдарте з цього боку. Треба не випустити, вирятувати хлопців...

– Які большевики, де вони взялися?

– Чорт їх знає, звідки взялися. Кіннота, чоловік двісті. Якби ж то було знати, а то тепер поставили на вулиці кулемети – не можна й зібратися.

Отаман наказав подати тривожний дзвін. Передягаюся, і через кілька хвилин, як тільки збіглося зо дві сотні медведівчан, вирушаємо з трьома кулеметами балкою на Мельники, підсиливши сторожі в бік Трушівець. За першими хатами зустрічаємо ворожий роз'їзд, який, давши кілька пострілів, повернув чвалом назад. Бігом, розсипаючися лавою по балці і городах, поспішаємо до центру села. Добре, як ворог почне відходити на ліс – там його зустрінуть мельничани. По обох боках вздовж села високі схили балки. Дорогу на Головкивку відріжуть ті, що збираються на хуторах. Та й сама Головкивка зустріне вогнем. З хат вибігають і приєднуються до нас озброєні селяни.

З протилежного боку села розлягається стрілянина. З гори, з правого боку, заклкотіло два кулемети. Що це? Невже надспіли лубенці і ворог оточений?! До середини села ще з кілометр...

Серце нетерпляче рветься. Вибігаємо за поворот балки і бачимо на горі дві кулеметні тачанки, які б'ють по селі. З села до них підіймається через город зустрінутий нами роз'їзд. Піднявшись на гору, кіннотчики дали кілька стрілів у наш бік і разом з тачанками зникли за обрієм. Назустріч нам вибігає група мельничан з Чорноморцем. Ворожа кіннота, захопивши з собою полонених Петра Чучупаку та Солонька, несподівано заграла збірку і виступила з села вузькою бічною доріжкою, що вилася через подвір'я й городи і вела на дорогу до мосту через Тясмин.

Стаємо перед загадкою: як попала ця кіннота до Мельників і заскочила так несподівано наших на Кресельцях? Чому виступила з села, не очікуючи, поки знесуть харчі і овес, які замовила селянам знести, – покинувши навіть те, що вже знесли, коли ніхто по ній не стріляв? Звідки, нарешті, довідалася,

що єдиний шлях для відступу – це ця непомітна для немісцевого доріжка? Що ця доріжка веде на шлях, яким можна злучитися з своїми по той бік Тясмина? По схилі й по горі з протилежного боку бігла лава мельничан. Загинаємо крило і теж вибігаємо на гору. Далеко вже повною ходю віддалялася в напрямку моста ворожа кіннота, увозючи з собою дорогих нам невільників. Деякий час горячково стріляємо їй наздогін і стаємо безпорадні. Пішки кінноти не здоженеш... Наших кіннотчиків – хоч би і встигли зібратися – було замало. Стає гірко від думки, що ми мали час і змогу з Медведівки перерізати їй шлях. Пригноблені вертаємося до села...

Над Чучупаковою хатою в'ється дим – догоряє покриття. В задимлених сінях, присипаний з горища чорною золою, в одній білизні лежав отаман Василь Чучупака. Руки широко розкинені. Уста й сіро-блакитні очі широко розкриті. Здавалося, що вся його струнка юнацька постать застигла в могутньому, нечутному крикові – чи то перестороги, чи протесту, що догоряє рідна стріха, що обличчя, після смерти вже, вкрили синяки від ударів кольбами... Збоку, на шаблеві драбини, теж покрита грубими чорними цятками золи, сиділа заломивши руки старенька Чучупачиха. Обличчя біле як крейда. Широко відкриті, сухі, застигли в якомусь дивному виразі очі втоплені в обличчі мертвого сина. Безкровні уста нечутно шепчуть – повторюють якесь слово... Звертаюся до неї – але вона нічого не чує, не помічає людей, що стоять у сінях.

Старий Чучупака, сумно похитуючи сивою головою, стоїть по другім боці, похилившись на одвірок. Згорблений, прибитий, з безсило звисаючими руками... Якийсь час не звертає на нас уваги, потім повертається до мене.

– Чи Олекса живий? – питає несподівано спокійним голосом.

Не знаючи, що з Олексою, машинально відповідаю, що живий. Старий випростовується і блискає з-під сивих брів очима:

– Прокляті! Привезли мертвого, здерли одержу і кинули до сіней. «Получайте, – кричать, – свого бандита!» А Петро, бідолаха, – на возі, дротом весь обкручений.

«Не журіться, – каже до нас, – вмираємо за Україну з чистим сумлінням... Не кажіть поки що нічого дочці». Так де ж там! Прибігла Ганя з Лідюк... А ті сукіни сини нарочито:

«Полюбуйтесь, полюбуйтесь... зараз за селом розстріляєм». Ганя в крик, а дитина вхопила за полу і ніжками тупотить:

«Не дам батька!» Та й годі... Старший кацапюга відкинув її ногою та й командує: «Заганяйте всіх досередини та запалюйте хату!» Замкнули нас усіх в коморі і запалили. Чуть не подушилися[127 – У всіх прижитт. вид. «душити» упереміж із «дусити».] від диму, поки люди випустили. А з ними на коні за провідника був отой кацапчук з Жаботина, що восени на Кресельцях в парні обіддя гнув. Отут в сінях старший гроші йому давав і дякував, як відпускав додому.

Козак-мельничанин, що стояв на порозі, схвильовано вдарив рукою до поли:

– Федька[128 – У вид. 1938 р.: «Федька».] Песков! А ми ж його перестривали в лісі, як іхав назад. Питаємо, де був – каже, приїжджав на Кресельці спитати, чи нема ще роботи, та хотіли большевики коня забрати – насилу випросився. Ми й повірили! А чорт! В руках був, і випустили!

Коло дверей зібрався вже чималий гурт людей. Кілька дівчат плакали, заглядаючи у сіни. Стискаючи нервово рушницю, стояв недалеко сусід Чучупаки дядько Степан – блідий, з страшним розлюченим поглядом. У нього

«товариші» забрали останнього коня і знасилували двох дочок, одну підлітка.

Повертаюся до людей:

- Як знаємо, хто привів - не втече. Але хто їх попередив і вивів з села тою доріжкою?

В похмурих[129 - У вид. 1938 р.: «похмурних».] поглядах не було відповіді. У всіх стояло те саме запитання.

Молоденька дівчина, сирота Палазя, яка служила наймичкою у мельничанського богатія[130 - Так у всіх прижитт. вид.] Сидора Гунявого, зробила мені непомітний знак заплаканими очима і пішла на вулицю. Виходжу й доганяю її.

- Пане Залізник, я знаю, хто це. Це мій господар. Він дуже гнівався на Чучупаків за те, що оту найближчу ділянку з панського саду віддали старій вдові Явдосі, а не йому під нову садибу. Він же і лісу туди був навозив, щоб будуватися, а Петро Чучупака сказав, щоби забрав.

- Але ж звідки ти знаєш, що це він?

- Я чула. До нас на квартиру отой старший москаль став. Приходили до нього москалі, то він казав їм, що дві години будуть стояти - коней годувати і самі обідати. Наказав, щоби варили люди обід для москалів. Вони не знали, що наші з рушницями до лісу вивтікують і що у нас в селі багато козаків. Хвалилися все людям... «Ми, - кажуть, - всю вашу банду в лісі перебили і переловили». А потім старший почав до мене приставати, щипати, так я втікла[131 - Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 60, 89, 135 тощо).] з хати і заховалася в клуні за солому. Але чую - заходить до клуні господар, а за якийсь час москаль-старший. «Зачем ты меня, - питає, - звал?» А господар до нього: «Тікайте, товариші, поки не пізно, бо біда вам буде». І того, каже, сукіного сина Чучупаку відіб'ють. У нас, каже, село - сама банда: усі з рушницями в лісі та на хуторах збираються. «І кулемети, - каже, - вже на хуторі виставили. І на Головкивку вас уже не пустять, і в Медведівці та в Лубенцях - чути - дзвонять. Як затримаєтеся, то з усіх боків почнуть вас бити. Виїжджайте отою доріжкою через городи нагору, а там виїдете на дорогу і направо до мосту. А на тім боці ваші є. Тільки поспішайте та уважайте, щоби на вас з Медведівки або Зам'ятниці не напали...»

Стискаю схвильованій дівчині руку.

- Добре, Палазю, не кажи тільки поки що про це нікому.

- Я не скажу.

Повертаючися, завважую, що за хатою Чучупаки, не дивлючись на холод, сидить на призьбі в одній блюзці Ганна Ерестівна, схиливши голову на коліна. Коло неї, сховавши личко в її плече, стоїть легко одягнена маленька Ліда. Відкликавши дядька Степана,[132 - Згинув восени 1920 р. в бою під Черкасами.] даю йому відповідну інструкцію. Потім завертаю за хату й сідаю коло Ганни Ерестівни.

Розуміючи, що Петро вже вичеркнений з листи живих, хоч ще жив, потішаю її, що ще не все пропало. Вона якийсь час слухає, не змінюючи пози, потім мовчки стає і, взявшись руками за голову, хитаючися іде через подвір'я на леваду. Ліда розгублено дивиться їй вслід і пригортається до мене:

- Батька большевики забрали... розстріляють. З болем притискаю її до грудей.

- Ні-ні, Лідусю! Не розстріляють... Ми вночі відіб'єм.

Вся стрепенувшись, впивається мені в очі зяснівшим поглядом.

- Я теж піду відбивати.

Від Чигирина доносилися гуки великого бою. Підвечір стихло. Зв'язок із Головкивки привіз звістку, що червоні вибили Коцура з Чигирина і він відступив у Суботівський ліс.

Увечері збираємося на хуторі. Прийшов Ханенко, Гриб, Семен і Олекса Чучупаки, два кіннотчики з тих, що були на Кресельцях. Вияснюється, як все сталося. Червона кіннота несподівано виїхала з лісу перед самими Кресельцями. Побачивши осідланих коней і вартового козака, кинулася [133 - У вид. 1938 р.: «кинулися».] оточувати лісничівку. Козак дав постріл. Вискочивши з хати, всі кинулися до коней. Василь Чучупака, сівши на Зірку, розігнав з ручного кулемета ворожу лаву з одного боку і кинувся нагору в корчі, крикнувши, щоб останні розбігалися не купою. Одночасно вискочили Пономаренко, Ханенко, Олекса та Семен Чучупаки і козаки. Петро Чучупака, Солонько і Гриб кинулися виводити своїх коней із стайні. Височенна Солонькова кобила зачепилася сідлом у дверях і притиснула разом й Солонька. Петро був у стайні. Гриб, покинувши коня, виліз поміж ногами кобили на двір в мент, коли на подвір'я в'їжджали ворожі кіннотчики, і вискочив на мого Абрека - який виніс його майже з рук, проніс під стрілами через розгублену ворожу лаву і за хвилину випередив тих, що вирвалися раніше.

Червоні кинулися здоганяти по корчах. Їх на скоку стримували отаман з люїса і дехто стрілами з карабінів. Вже на горі Зірка, почувши іржання ворожих коней, знатурилася і потягла назад до ворога. Отаман боровся з нею, аж поки його не оточили. Люїс, видно, затявся ще раніше. Допомогти йому ніхто не міг, бо, тікаючи, всі розсипалися і за кожним зокрема гналося чоловік 10-15. Побачивши, що втекти вже не вдасться, отаман пустив собі кулю в скрань з револьвера. Перед тим крикнув так, що чули останні:

«Готуй [134 - У вид. 1938 р. тут і далі: «готов», «готовте».] нових борців, Холодний Яре!» Солонька і Петра Чучупаку піймали в стайні. Останні всі вирятувалися. Гриб прийшов із Зам'ятниці пішки, залишивши Абрека у селянина. Обмірковуємо положення. Запахло порохом... Спізненим нападом на кінноту ми себе виявили перед частинами, що переходили. Упоравшись з Коцуром, візьмуться за нас.

На другий день довідуємося від заблуканого в лісі й пійманого лубенцями кіннотчика, що кіннота та попала до нас випадково. Вона мала йти з Жаботина на Зам'ятницю - Медведівку - Чигирин, і спокійно пройшла би, якби не знайшовся в Жаботині охотник провести її ближчими полевыми [135 - У всіх прижитт. вид. «польовий» упереміж із «полевий».] й лісовими дорогами. Через це її не помітили з Лубенець. В цей самий день в Мельниках розійшлася чутка, що попередив і вивів з села ворогів [136 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «ворога».] Сидір Гунявий, який, боячися помсти, втік вночі за большевиками. Тієї ж ночі в одному із заглиблень на лівому схилі Холодного Яру був прикиданий землею і камінням труп першого холодноярського зрадника. Через п'ять днів на верхівці гори Веселої

гойдався на дубі Федька Песковой[137 - Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 97, 228).] із Жаботина.

Зажеврила надія вирятувати Петра й Солонька. Їх відставили до ЧК в Черкасах. Зв'язуємося з черкаськими своїми хлопцями і плянуємо міцною невеликою групою охотників напасти вночі на будинок ЧК і, закидавши його гранатами, визволити своїх.

Отамана поховали на цвинтарі - на горі. Ховали увечері без стрілів, без пісень, без промов. Понуро мовчала озброєна юрба, і в тій мовчанці без слів відчувалася велична, грізна обітниця помсти.

Час збігав в напруженому очікуванні. Вигнавши Коцура із Чигирина, червоні частини почали порядкувати в коцурівських селах, показуючи правдиве обличчя московського большевизму. Це, як і передбачував покійний отаман, відвернуло селян від Коцура, який боровся колись за большевизм. Зворот його до чорної анархії був для селян чужим і незрозумілим. Залишившись з невеликим загonom вірних людей, бувший диктатор «Чигиринської республіки» переховувався по лісах, маючи часті сутички з переслідуючими його частинами.

У Чигирині закладалася[138 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «заклалася».] вже правдива совітська влада: ревком, военкомат, ЧК, міліція, упродком і т. д. Для охорони її прибув караульний баталіон.

Очікуючи наступу на холоднорські села, опрацьовуємо плян операцій, за яким найменш потерпіли би села та збереглося би найбільш активних сил на весну. Місце отамана заняв його заступник Іван Деркач, старшина військового часу, син селянина із-під Жаботина.

За якийсь час одержуємо відомості, що червоні частини з-під Чигирина поспішно вирушили на південь. Для операцій проти тепер вже партизанського загону Коцура прибув із Знам'янки невеликий загін кінноти. Нашого району не зачіпали. Це не заспокожвало, а більше ще нервувало. Не можна було припустити, щоби большевики не орієнтувалися в положенні.

Повітова влада з Чигирина запроваджувала «советскую власть», дерла «развёрстку» в селах по той бік Чигирина. В наш бік виставляли міцні стежі з кулеметами, висилали часом з якимсь «незалежним» селянином (в порядку повинності) агітаційну большевицьку літературу, але ні один агітатор чи представник влади не відважувався показуватись даліше Суботова.

Вислані з літературою післанці влади, сміючися самі з своєї місії, здавали її сільським отаманам, які тепер називалися «начальниками самооборони», а ті роздавали папір селянам на кручення «собаких ніжок» з махорки. Межуючих з нами колись коцурівських сіл, які хоч і утратили свою організацію, та все-таки мали масу зброї, влада теж не зачіпала. Територіальний вплив її в бік Херсонщини скоротив невеликий, але відважний партизанський загін Кобчика, що, з'явившись у степовій місцевості, [139 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «який, з'явившись в степовій місцевості».] виловлював та розстрілював представників влади.

Повітова влада мала владу лише над самим Чигирином і кількома ближчими селами на південь. Оточена з трьох сторін притихнувшими ворожими селами, з яких кожне мало більше вояків, як чигиринський гарнізон, [140 - У всіх прижитт. вид. «гарнізон» упереміж із «гарнізон».] вона почувала себе далеко не спокійніше від нас.

Довідуємося, що комісарі, начальники та урядовці рідко якої ночі сплять спокійно. Не довіряючи населенню самого Чигирина, ночують озброєні в спільних помешканнях. Коло ревкому завжди стоять вартові підводи на випадок евакуації. Досить з'явитися чутці «Холодний Яр наступає», і влада вантажила на підводи свої пожитки.

Чигирин не був для нас небезпечним. Пильно стежимо за пересуванням військових частин на лінії Черкаси – Бобринська – Кам'янка.

Визволення Петра Чучупаки та Солонька з черкаської ЧК завалилося. Сильна група наших людей в Черкасах, підсилена ще кількома холоднорцями, маючи своїх людей в ЧК, пильно стежила за справою захоплених, вибираючи відповідний мент для нічного нападу на ЧК.

Несподівано кілька черкаських хлопців, які з тою групою не були зв'язані і про заміри її нічого не знали, зробили з тією ж самою [141 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «тою самою».] метою зле підготовлений напад з малими силами. Чекісти опам'яталися після вибуху кинуті в приміщення ЧК гранати і напад відбили. Всі арештовані були негайно розстріляні.

Одної ночі Левадний, який іздив десь за Матвіївку перевіряти свої арсенали, привіз новинку: загін червоної кінноти піймав на якомусь хуторі Коцура. Колишнього вождя [142 – Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 11).] червоних чигиринців прилюдно розстріляли червоні на стації Знам'янка. Коцурівщина скінчилася. Активніший елемент з бувших коцурівців зібрався в «Товариство козаків Вовчого Шпиля», яке мало свою базу в Суботівській лісі і на хуторах. Почалося дратування Чигирина дрібними нічними нападами.

Між селами двох «республік» стали налагоджуватися дружні відносини. Селяни з Івковець допомогли медведівчанам піймати одного з живих ще братів Кошових, який в свій час убив холоднорця з Медведівки. Цей Кошовий був правою рукою Коцура і по його смерті переховувався на хуторах.

Після суду в Медведівці Кошового розстріляли коло хреста на верхівці гори між Медведівкою та Івківцями, з якої видно оба села.

Приглядаюся з коня тій «церемонії». Кошовий, надзвичайно гарний стрункий хлопець, в чумарці і сірій козацькій шапці, став під хрест блідий, спокійний. Навкруг юрба озброєних селян з обох сіл.

Засмучено-спокійним поглядом повів по обличчях односельчан.

– Віддаєте мене, івківчани? Не жалієте?

З-поміж івківчан вийшов сивий селянин з рушницею і, заклавши набоя, підійшов до хреста.

– Жаліємо, жаліємо, козаче... Що вас, собачих синів, разом з Коцуром у дев'ятнадцятому році не постріляли... З другого боку підійшов медведівський отаман. Два постріли – і кров'ю був підписаний союз між недавно ворожими селами.

В наших селах появилися відозви «козаків Вовчого Шпиля». Типографський друк. Товариство закликала всіх селян до об'єднання в боротьбі з червоними катами України – московськими більшовиками та їх українськими наймитами. Закликала до рішучої боротьби під національним прапором.

На другім боці листка – жартівлива примітка, не гармонізуюча з солідним стилем відозви: «Друковано у власній його катівської величності «товариша» Леніна друкарні. Москва. Кремль. Поцілуйте нас в... (ніс), червоні собаки!»

Здогадуємося, що хлопці мають у чигиринській друкарні своїх людей, які між большевицькими агітками надрукували цю відозву.

Налагоджуємо зв'язок з «Вовчим шпилем». Товариство з охотою підпорядкувалося Холодному Ярові. В складі його штабу – деякі члени колишнього коцурівського ревкому. Хлопці мають широкі зв'язки у Чигирині. Мають замір, піднявши Суботів, Новоселицю, Івківці, а з другого боку Стецівку та Семигір'я, захопити Чигирин. За порадою нашого штабу облишили цей замір як недоцільний. Така операція знову притягла би до Чигирина червоні частини в той час, як захоплення його жадної користі не давало.

IV

Починалася весна. Селяни готовилися до оранки та сівби. Всі бурлаки були зосереджені на Мельничанських хуторах, де по більшій часті перебував і отаман.

Смерть Чучупаків, пасивність ворога, весна з її хліборобськими клопотами обнизили готовність населення до збройної боротьби. Загальне положення на Україні було невідоме. Підсилюлися балачки про «гасло», за яким має піднятися проти ворога вся Україна. Поки що бурлаки та неспокійніші місцеві хлопці нетерпляче дожидали, коли гостинно зазеленіють ліси.

Одного ранку, як сонце пригріло вже по-справжньовесняному, іду перейтися лісом до Мотриного монастиря. Ліс відживав. Де-не-де були ще плями потемнілого снігу, оточені квітами білого рясту.

З монастирського валу видно, як працюють у саду черниці. Монастир без козацьких шапок на подвір'ї видається мені якимсь дивним, блідим. Хочеться відгадати, чи скоро між цими валами знову розляжеться шум бойового табору.

Обходжу монастир і йду назад понад мельничанською дорогою. Позаду розлігся веселий говір і туркіт підводи. З-поміж дерев спостерігаю, що на підводі озброєні люди. На рукаві візника – червона пасма. Прилігши за горбочком, налагоджую карабінку та гранати. Коли підвода під'їхала ближче, пізнаю Чорноту. Коло нього – Оробко і Соловій. За візника – Гуцуляк.

– Андрію!

– До ста чортів! Здоров!

Хлопці, зіскочивши з підводи, сердечно витаються. [143 – Так у всіх прижитт. вид.]

Гуртом ідемо понад дорогою. Андрій якийсь час з-під лоба дивиться на мене.

– Розкажи-но мені, як ви отамана прогавили, [144 – У всіх прижитт. вид. тут і далі замість «прогавити» – «прогавити».] бо з того, що оповідали зв'язки, ні чорта не розібрав – як це могло статися?

Оповідая йому про нещасливу подію. Коли сказав про передсмертний крик отамана, Андрій, нахмурившись, зітхнув.

- Недобре віщував отаман. Поляжемо, певно, отут всі, а України вільною не побачимо. Оті нові борці, певно, довершать нашу справу. Нехай діється Божа воля - наше діло боротися.

- Що там, Андрію, в світі чувати?

- Підсилено гонять «товариші» війська на Захід та на Південь. З весною, певно, якась каша завариться. Полюбуйся, що вони про Холодний Яр намалювали.

Передає мені київську большевицьку газету.

На першій сторінці великими літерами надруковано: «Чигиринский уезд очищен от бандитизма! Бандитское гнездо Холодный Яр ликвидировано. Атаман Чучупака и изменник бандит Коцур - расстреляны вместе с своими штабами». Переглядаю статтю, з якої довідуюся, що Чигиринщину два роки тероризували «бандити», які відбирали у селян хліб та останню скотину, вбивали бідняків та знущалися над ними. Селяни не раз виступали проти «кулаків-бандитів» та не могли дати їм ради. Нарешті червоні частини успішними операціями винищили всіх «бандитів». Вдячне населення захоплено вітало всюди своїх визволителів-большевиків. У всіх селах вибрано сельради [145 - Так у всіх прижитт. вид.] та комнезами. Совітська влада закріплюється. Переводиться «розкулачення кулаків». Селяни з ентузіазмом виповнюють «развёрстку», добровільно збільшуючи завдання уряду. З червоними прапорами, з революційними піснями везуть на «пункти» хліб та продукти.

Повертаю газету.

- Добре намалювали, що й казать!

- Такого сорту звіт подало, певно, командування тих частин, які переходили. Та що іншого співає повітова влада з Чигирина. Чигиринські «товариші», як побачили, що починають розпукуватися бруньки на деревах, так неначе їм хто гвіздків в стільці набив. Виплакали у Києві дозвіл, щоб перебратися з Чигирина до Кам'янки, на залізницю. За який тиждень буде повітовий центр у Кам'янці.

- А як же з вами буде, Андрію?

- Будемо поки що триматися - там побачимо, що робити. Треба тільки підсилити склад нашими хлопцями. Цього я і приїхав. Довідатися, що у вас діється, та кількох хлопців ще взяти. Перед перенесенням повіту до Кам'янки маєм наказ збільшити міську міліцію. От поки тут нема що робити, бери кількох добрих хлопців з бурлаків та йди до нас за старшого міліціонера. Тебе в Кам'янці ніхто не знає.

- Як отаман відпустить, піду.

- Я з ним поговорю. Довго вже триматися не прийдеться. Весною щось викується, почнеться якийсь рух - тоді переб'єм повітове начальство, захопимо що вдасться зброї - і до Холодного Яру.

Звертаємо на лісову доріжку і лісом вибираємося на Мельничанські хутори.

Увечері відбулася нарада. Отаман згодився на «підсилення міліції» у Кам'янці. Хлопці з Чорнотою вночі від'їхали назад до Кам'янки.

Слідуючої ночі я з трьома козаками, з яких один добре знав розположення Кам'янки, добирався садами та городами до «управлення милиции».

На варті коло дверей стояв донський козачок Андрюша. В коридорчику наладований максім. У приміщенні для міліціонерів на столі проти вікна – кольт. На підлозі – чотири скринки з гранатами Мільса. В станку коло стіни – в зразковому порядку рушниці. На тапчанах спали й лежали одягнені «міліціонери» – самі наші хлопці. Міліціонери, які не знали таємниці кам'янської міліції, мали дозвіл мешкати на приватних мешканнях, хоч небажаних по настроях Чорнота із складу міліції видалив.

Телеграма про загибель Василя Чучупака, надрукована у «Вістях» Київського губревкому 27 березня 1920 р.

Відомості з газети «Комуніст» від 27 квітня 1920 р. Знайдено Едуардом Зубом.

Не дивлячися на пізню годину застаю у кабінеті Чорноту та начміла Леська-Лещенка. Знайомимося.

Лещенко – типовий чигиринець козацького кроку. Сердечно вітається зо мною, та в очах його якась задума, неспокій. В розмові висловлює сподівання, що з весною червоних забере чорт з України. Відчувається, що він під цей час широ бажає цього. Хлопець міцно засів між двома вогнями, не знаючи, з якого боку попечеться. Дипломатично запитує, чи під час нападу червоних не знищені або не захоплені папери, що їх має Петро Чучупака[146 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «які посідав Петро Чучупака».] як начальник штабу. Розуміючи, про що йому йде, кажу, що всі папери штабу цілі і знаходяться у нового отамана. Це його, з одного боку, заспокоює (загубні для нього папірці не попали до червоних), з другого – пригнічує. (Життя його по-старому в руках холодноярського штабу.)

Пишу йому заяву про вступ на службу до міліції. До неї прикладаю документи на ім'я Валентина Сім'янціва. Ці (приватні) документи забув на квартирі під час переходу Запорізької групи через Матвіївку козак Богданівської кінної сотні, а господар, знайшовши, приніс до холодноярського штабу. До них доробили в штабі посвідку, що я служив добровольцем у Червоній армії та в наслідку контузії «петлюровською»[147 – У всіх прижитт. вид. «петлюровський» упереміж із «петлюрівський».] гранатою звільнений лікарською комісією як нездібний до чинної військової служби.

Начміл поклав на заяві резолюцію, що «товарищ» В. Сім'янців зачислюється старшим міліціонером по сільському району. На другий день наше прийняття[148 – У всіх прижитт. вид. «прийняття» упереміж із «прийняття».] на службу до міліції було оформлене в наказі.

Приступаю до праці. Розглядаю заяви про крадежі та бійки з сіл, які вже признавали «советскую власть». Висилаю на розслідування міліціонерів, часом виїжджаю сам.

«Заприятелював» з матросом – волвоенкомом. Голова ревкому Вишневецький відносився до нас усіх дуже добре, задоволений, що має міліцію «з правдивих большевиківукраїнців». В розмовах жалкував все, що до цього часу не прибула до Кам'янки ЧК та що наразі приходится утримуватись від розправи над місцевою інтелігенцією – «наскрізь петлюровською», – яка настроє на свій дух міщан, селян та робітників цукроварні. (Боявся бунту при переведенні арештів.)

Одного дня вся міліція вийшла на стацію робити облаву на спекулянтів. Розминалося якраз два потяги – київський та одеський.

Попід вагони [149 – У всіх прижитт. вид. «вагон» упереміж із «вагон».] суєтливо бігав жидок – уповноважений ОДТЧК, чіпляючися до жінок та селян з тлумками. [150 – У всіх вид., окрім журн. вид. 1933 р.: «тлумаками» (пор. «люди с тлумаками нижче»).] Грубші спекулянти, які везли більшу кількість соли, були в військовій формі, із зброєю, мали документи від різних большевицьких установ. Беремося головним чином до них. Чорнота, стоячи на платформі з червоною пов'язкою «помнач волостной рабочей-крестьянской милиции» на рукаві, розпоряджається.

Вантажні вагони набиті народом. Люди з тлумками обліпили дахи вагонів, буфери, східці. В одному вагоні, повному мішків із сіллю, – дві «панни» і сім озброєних матросів, які нікого досередини не пускають.

Брати Коцури (Свирид посередині; 1917–1920 рр.). Копію люб'язно надав Олександр Солодар.

Коли дійшла черга перевіряти цей вагон, на дверях став кремезний матрос у формі, з револьвером в руці.

– Давай, давай дальше! Тут не пройдет номер – матросы едут!

«Старший міліціонер міського району» Йосип Оробко шарпнув двері.

– Винось мішки на платформу!

Почувши такий наказ, «братішки», вхопивши револьвери та гранати, вискочили з вагону.

Что?! Кого?! Да мы вас, так вашу растак... крысы тыловые! Кто за советскую власть кровь проливал?!

Чорнота підняв руку з револьвером.

– Взять на мушку!

Кільканадцять рушниць уставилося матросам в очі і груди.

- Сволота контрреволюційна! З бандитами боротися вас нема, спекулянти прокляті! Здать зброю, а то переб'єм, як собак!

Один матрос шарпнувся через лаву.

Я, братишки, сейчас телеграмму дам товарищу Троцкому! Мы октябрьскую революцию завоевали!!!

Та діставши від Оробка кольбою по голові, покотився на землю. Побачивши, що жарти погані, «братішки» здали зброю та стали виносити мішки. Любуємося з Чорнотою двома мавзерами та п'ятьма новенькими наганами. У Холодному Яру здадуться...

Від київського потягу підійшов хлопець в напівсільському-напівміському одягу.

- Добре справляється, товариші! З цією сволотою - просто біда! У нас в Києві на тім тижні двох чекістів на стації вбили. Лічать, що як матроси Петроград брали, то вже можуть совітській власті по голові іздити. У вас в місті ЧК нема, здається?

- Немає. Самі справляємося.

- Якби ми всюди мали таку міліцію! А то до чорта контрреволюції у міліцію напхалося. Ви, товариш начальник, партійний?

Чорнота зміряв його поглядом:

- Комуніст. А вам що до того? Незнайомий перевів погляд на мене:

- Бачте, мені треба дещо з вами побалакати. Чи товариш теж член партії?

- Це наш комсомольський організатор. А в чому справа? Незнайомий «товариш» витягнув посвідку. Таємний уповноважений київської губЧК по боротьбі з бандитизмом, іде в службовій справі до чигиринської уездЧК.

- Бачте... мені треба особисто [151 - У вид. 1934 і 1935 pp.: «персонально».] висвітлити положення з бандитизмом в околиці Холодного Яру. Ви мусите знати місцевість і обставини. Чи мені краще їхати на Олександрівку, добратися до Чигирина, а потім вже туди, чи я міг би добратися до Чигирина через холоднорські села і по дорозі довідатися що треба. Може, ви деякі відомості мені даєте?

- Ми дамо, звичайно, вам більше, як чигиринська ЧК, бо у них інформація ні к чорту!

- Про це мені і в Києві казали.

- Краще було би ще, якби ви самі розвідали. Тільки це небезпечно.

- У мене є документи, що я петлюрівець. Та я вже знаю, як з ними треба на випадок чого. Найгірше, що я місцевості не знаю. У вас є свої люди у Мельниках, Медведівці, Лубенцях?

(«Товариш», видно, добре вистудіював мапу.)

- От що, товаришу! Товариш Сім'янців має в тих селах своїх вірних людей - комсомольців. Вони нас інформують про що треба. Він у них буває потайки. Як хочете, він вам допоможе. Підете собі вдвох, розвідаєте що треба, а тоді до Чигирина. Так буде безпечніше, бо бандити мають у Чигирині свою агентуру, і коли б хто з неї побачив вас у Чигирині, а потім ви з'явилися

у селах – було би підозріло. До Кам'янки теж не заходьте. Як це для вас підходить – зачекаєте отам на залізниці, товариш Сім'янців[152 – У всіх прижитт. вид.: «т. Сім'янців».] передягнеться і прийде до вас.

– Я вам дуже вдячний! Це дійсно буде добре. Як моя справа добре вдасться – вас ЧК винагородить.

Коли поверталися до міста, Андрій глянув мені в очі.

– Ну, браток, на ловця і звір біжить... Заведеш його на Мельничанські хутори до наших хлопців. Там візьмете добре за горло – розкаже, що то за справа у нього... Це дуже добре. Видно, щось ЧК вже задумала робити. Тільки живим з твоїх рук він вже не вийде, зрозумів?! Передягаюся і, сховавши в кишені револьвера та гранату, виходжу на залізницю до «товариша» чекіста. Польовою доріжкою йдемо в напрямку села Грушківки. У полі «товариш» повчає мене:

– Отож, від цієї хвилини я – хорунжий Жілінський. Служив у петлюрівському полку ім. Богдана Хмельницького. Зимом захворів на тиф і залишився під час партизанського рейду петлюрівських частин на Херсонщині. Тепер шукаю якогось повстанчого відділу або організації, щоб приєднатися.

Я не стримався і усміхнувся. Хорунжий Богданівської кінної сотні Жілінський – мій товариш по полку і сотні, який під час Зимового походу дезертував з частини.

– Ми, товаришу, зайдем до своїх хлопців-комсомольців, які вірні совітській владі, – але разом з тим на доброму рахунку у місцевих бандитів, які не знають про їх настрої. Для них маскування[153 – У вид. 1934 і 1935 рр.: «це маскування».] непотрібне. Але як ви схочете безпосередньо зійтися з бандитами, то попереджую, що серед них є багато колишніх петлюрівців. Хто-небудь може знати, чи такий хорунжий був у тім полку. Зрештою, як у вас є документ, то хтось може знати підпис командира.

– Хорунжий такий був. Документ у мене правдивий. Було би тільки зле, якби знайшовся хтось з того полку або з сусідніх. Про це треба рознюхати задалегідь.

– У хлопців довідаємося. Вони знають усіх.

«Товариша» це заспокоює, і він, набравши гумору, починає оповідати мені про свої минулі пригоди між «бандитами». Оповідає про сцени розстрілів у київській ЧК, в яких брав безпосередню участь, вихвалюючися[154 – У вид. 1938 р.: «вихвалюється».] своєю сміливістю та жорстокістю. З цієї розмови видно, що розуму у хлопця небагато, але нахабної сміливості дійсно не бракує, доказом чого була ця «прогулька» зо мною до Холодного Яру. Каже, що походить з Києва, але говорить з виразами, яких уживають селяни на Чернигівщині.[155 – Так у всіх прижитт. вид.] Обійшовши полем Грушківку, йдемо лісом в напрямку Мотриного монастиря. Розпитує мене, чи в монастирі є тепер бандити. Висловлює бажання оглянути монастир, але я, не бажаючи гаяти[156 – У вид. 1938 р.: «гаїти».] часу, відмовляю його. Не доходячи до монастиря, беремо напрямок на Мельничанські хутори.

Балакучість «товариша» зникла. Йшов задуманий, час до часу запитуючи, чи ще далеко. З наближенням до цілі ставав все сумніший. В задумі машинально обмацував і розправляв ковнір своєї блузки. Коли я сказав, що лишилося йти не більш кілометра, став.

– Відпичнемо трохи.

Ліг горілиць на траву і якийсь час лежав мовчки, закривши очі руками. Коли я запропонував іти далше, він підвівся на ліктеві і сумно подивився на мене:

- Знаєте, нам, певне, не пощаститься. У мене передчуття якесь недобре... чогось серце ние...

- Дурниці. Я певний, що все буде добре.

- Бацте, я вірю в передчуття... У мене вже був такий випадок. Щоби був не вернувся, вже давно зігнів би. І от тепер таке саме почуття, як тоді. Знаєте, що? Краще вернемося, і я поїду до Чигирина на Олександрівку. Потім побачу, що робити. На всякий випадок дасте мені записку до когонебудь із ваших хлопців.

Пробую ще вговорювати його, але він постановляє[157 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «постановлює».] таки вернутися і завертає по просіці назад. Плян завести його до хлопців і дещо випитати пропадав. Треба кінчати справу в лісі.

Побалакавши трохи про свое бажання перейти з міліції на службу до ЧК, пускаю його на крок вперед і витягаю свого кольта. Коли наблизив револьвер до його потилиці, готовлячися до стрілу, він нагло обернувся, доторкнувшись виском люфи. Натискаю язичок. Підкосившись, впав наперед, навznak, широко розкинувши руки. Якийсь час дивлюся в його злякано-розкриті мертві очі. Передчуття не обдурило... Тільки не сказало, що небезпека була з ним, а не перед ним.

Забираю йому з кишень два револьвери з великим запасом набоїв і старенький цератовий портфель. У портфелі три посвідки, видані в різний час Богданівським полком Жілінському, декілька світлин груп українських старшин і козаків, його фотографія в українському військовому однострою. Зроблена, видно, недавно, [158 - У вид. 1938 р.: «зроблено, видно, недавно».] та нарочито потерта і побруджена. На одній світлині записані на другому боці дві адреси без прізвищ в Одесі. Крім цього в портфелі декілька тисяч гривень, трохи «миколаївських» грошей, трохи совітських і чотири золоті п'ятки. Посвідки київської губЧК, яку він показував нам на стації, при нім не було. Видно, знищив, коли очікував на мене.

Не знайшовши при ньому жадного папірця, яким він міг би вилегітимуватися в чигиринській ЧК, пригадую собі те машинальне обмацування ковніра в задумі. Розрізую той ковнір і виймаю з нього зложений пасмою кавалок тонкого полотна. Друкований на машині шифрований лист. З смертю «Жілінського» зникла можливість довідатися щось про заміри ЧК.

Знайшовши на Мельничанських хуторах отамана, оповідаю йому про випадок і передаю забрані у чекіста річі[159 - У всіх прижитт. вид. у непрямих відмінках «реч-» упереміж із «річ-».] і гроші. В поворотну дорогу відпроваджують мене два хлопці з рискалями, які ідуть закопати в лісі «товариша». Чорнота був дуже незадоволений, що я не зумів доставити «товариша» до штабу бодай раненим.

Поза «службовими обов'язками» проводжу час у Кам'янці досить симпатично. У місті було багато свідомої української інтелігенції, був добрий хор, аматорський театр. Відбувалися часто вистави, концерти.

Під час однієї вечірки познайомився з гарненькою інтелігентною дівчиною.

Надзвичайно симпатична, щиренька Галочка, як то кажуть, припала мені до душі. Не минуло багато часу, і я захворів на перше серйозне молоде кохання. Сталося те саме і з Галею.

По кількох вечорах, проведених в розкішному парку графів Давидових, «признаємося до вини» (навзаєм). Сталося це в історичному гроті, викопаному під одним із схилів, в якому століття назад відбувалися таємні зібрання Південної організації декабристів. Хтось із місцевих «істориків» оповідав мені, що у тому гроті Пушкін написав кілька своїх віршів.[160 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «кілька найкращих своїх віршів».]

В кожному разі для побачень та відпочинку після прогульки[161 - У вид. 1934 р.: «перехідки».] по гористому парку кращого місця не треба було. Сівши на мальовничому відламку скали, мріяли ми із Галею про час, коли Україна стане вільною, мріяли про одруження - та чи мало про що мріють закохані весняного вечора! На овиді була боротьба, була непевність за завтрішній[162 - Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 176).] день і життя - та хто під час життєвої весни задумується над такими речами?!

Не марнуючи часу, нав'язуємо з Чорнотою у Кам'янці політичні зв'язки з своїми певними людьми і розставляємо їх на «бойові пости» на випадок, коли нам прийдеться покинути місто.

Втаємничена частково в нашу справу (після бурного конфлікту з Андрієм) Галя робила нам цінні послуги. Під виглядом відвідування родичів у Медведівці, не викликаючи підозрінь, виконувала обов'язок зв'язкового між нами і штабом Холодного Яру. Було рішено, що, коли покинемо Кам'янку, будемо держати зв'язок з своїми людьми там через неї.

Кам'янка готовилася до прийняття повітової влади з Чигирина. Її переїзд затримався, бо затягнувся ремонт помешкань[163 - У вид. 1934 р.: «через підготовку помешкань».] для установ. Із намічених будинків[164 - У вид. 1934 р.: «з потрібних будинків».] господарів просто викинули, залишивши потрібні меблі.

Приїхав уповноважений ЧК, який став налагоджувати агентурний апарат. Пропозицію давати відомості про міліцію одержали під секретом три наші хлопці, які, звичайно, «з охотою» на це погодилися і під диктовку Чорноти строчили для уповноваженого «характеристики» службовців міліції, в тому числі і його. В день, коли ми очікували вже приїзду влади, Чорнота прийшов до управи міліції нахмурений. Уважно оглянув кулемети і перевірів, чи у всіх гранатах є запальники. Віддавши розпорядження, щоби хлопці не відходили далеко від управи, покликав мене і Оробка до кабінету.

- Мені, хлопці, сьогоднішнє повітря у Кам'янці не подобається. І Вишневецький, і военком дуже зо мною милі стали, але я нюхом чую, що щось у них змінилося. Чекіст, зустрівши мене, мало цілуватися не поліз. Сказав, щоби я і ви оба зайшли до нього на квартиру, як тільки стемніє. Та щоб заходили непомітно, по одному. Має обговорити з нами якусь дуже важну справу. Це шеня і брехати ще добре не навчилося. Зайти зайдем, та не по одному...

Діло, хлопці, смердить. Видно, щось вже дізналися. Сьогодні ж, як тільки поприїжджає начальство із Чигирина - по головах і тікати треба. Караульний баталіон має лишитися у Чигирині. Кількадесят озброєних приїде, та з такими вояками раду дамо. Там половина шмуликів, які від гуку одної гранати повмирають... Треба, щоби хлопці трималися купи та були готові і до бою, і до відступу на Грушківку. Як «товариші» щось

пронюхали, то можна ще за дня дождати якої-небудь несподіванки.[165 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «удень дождати якої-будь несподіванки».] Треба стежити за стацією. Може прибути якась частина. Пустить два обходи по місті, і нехай хлопці притримують і ведуть сюди, якби з'явилася яка нова особа.

Обговорюємо те, що Лещенко вів себе сьогодні теж підозріло. Був зранку схвильований і більше не з'являється.

По обіді приїхав із Чигирина міліціонер, що їздив у відпустку додому, і привіз новинку. Повітові установи в Чигирині зранку готовилися переїжджати до Кам'янки, майно спакували вже на підводи. Потім несподівано дістали наказ, що сьогодні переїзду не буде.

Під вечір атмосфера недвозначно напружилася.[166 - У вид. 1934 і 1935 рр.: «напружилася».] Місцеве начальство, яке в цей час завжди проходило коло міліції на головній площі міста, не показувалося. Довідуємося, що ні Вишневецького, ні уповноваженого ЧК, ні военкома в помешканнях нема і невідомо де поділися. Жінки їх також зникли.

Хлопці, що наглядали за стацією, притримали і привели до управи міліції якогось елегантно одягненого типа, який приїхав паровозом із Бобринської і питає, де примістилася уездЧК.

Забрали у нього револьвер, портфель з документами і велику пачку совітських грошей. Приведений до кабінету, в якому був Чорнота, я, Оробко і Соловій, притриманий відразу взявся до Чорноти «з баса»:

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=24079352&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».

2

У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».

3

У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».

4

У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мойого». Так само «свого» і «свойого».

5

У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниці» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середі у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому «Українському Слові». З чистим сумлінням можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру».

6

Так у всіх прижитт. вид.

7

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».

8

У всіх прижитт. вид. «по» вжито то з давальним, то з місцевим відмінком множини.

9

Так у всіх прижитт. вид.

10

Тут і далі написане російською мовою виділено курсивом.

11

У вид. 1934 р.: «жартібливо».

12

Пор. «хуторях» на стор. 99

13

У вид. 1934 і 1935 рр. «коцурівці» упереміж із «коцуровці». Так само «коцурівський» і «коцуровський».

14

У всіх прижитт. вид. «гаряч-» упереміж із «горяч-» (див. також прим. 46, 67, 234).

15

У вид. 1934 і 1935 рр. «станція» упереміж із «стація».

16

У вид. 1938 р. «своім» упереміж із «свойому». Так само «моім» із «мойому».

17

У всіх прижитт. вид. «мабуть» упереміж із «мабудь».

18

У вид. 1934 р.: «тиф, якого об'явилось декілька випадків».

19

У всіх прижитт. вид. «прощатися» упереміж із «пращатися».

20

У вид. 1934 і 1935 рр.: «спаскудив».

21

У всіх прижитт. вид.: «підпольна» (пор. на стор. 197).

22

У вид. 1934 р. помилково: «Серафімович».

23

У вид. 1938 р.: «Субботовом» (пор. на стор. 8).

24

У вид. 1934 і 1935 рр.: «гірним».

25

У вид. 1934 і 1935 рр.: «везерунки».

26

У вид. 1934 і 1935 рр.: «впереду».

27

У всіх прижитт. вид. «замість» упереміж із «замісьць».

28

У вид. 1934 і 1935 рр.: «але».

29

У вид. 1934 і 1935 рр.: «звідти».

30

У вид. 1934 і 1935 рр. «дивлячись» упереміж із «дивлючись». Так само «возячи» й «возючи».

31

У вид. 1938 р.: «хороба» (пор. на стор. 23, 26, 29 тощо).

32

Так у всіх прижитт. вид.

33

У всіх прижитт. вид. «якихось» упереміж із «якихсь» (пор. також «чиіхсь»).

34

Правопис слова, що походить від імені майстра Месріхана (?) Нікамедова, визначити важко.

35

У всіх прижитт. вид. «мусити» упереміж із «мусіти».

36

У вид. 1934 і 1935 рр.: «якоі».

37

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «по-українськи». Так само замість «по-московському» – «по-московськи».

38

У вид. 1934 і 1935 рр.: «прийшлося».

39

У вид. 1934 і 1935 рр.: «Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає».

40

У вид. 1934 і 1935 рр.: «безкорисно».

41

У вид. 1934 і 1935 рр.: «увага».

42

У всіх прижитт. вид. «довколишній» упереміж із «довколишний».

43

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «м(')ягкий».

44

У вид. 1934 і 1935 рр.: «то це значить, що він добрий чоловік».

45

У вид. 1934 р.: «перебільшують».

46

У вид. 1934 і 1935 рр.: «горяче».

47

У вид. 1934 р.: «зідхнув».

48

У вид. 1934 р.: «але».

49

У вид. 1934 і 1935 рр. Стецівку тут і далі помилково названо «Степівкою».

50

1-й (основний) курінь Холодного Яру мав чорний прапор з гербом України і написом з одного боку «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», з другого – «Воля України – або смерть!» і жовто-блакитний прапор з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру». (Тут і далі астерисками позначено авторські примітки. – Упор.)

51

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «значіння» (у двох випадках – також у вид. 1938 р.).

52

У вид. 1934 і 1935 рр.: «хоч ніхто і не заставляв».

53

У вид. 1934 і 1935 рр.: «беріг».

54

У вид. 1934 і 1935 рр.: «Січю».

55

У вид. 1934 і 1935 рр.: «там ночував».

56

Так у всіх прижитт. вид.

57

У всіх прижитт. вид. «зовнішній» упереміж із «зовнішний».

58

У вид. 1934 р.: «бо посідав систематизоване, ґрунтовне знання з історії, археології, фізики, політичної економії».

59

У вид. 1934 і 1935 рр.: «тільки вже тоді було йому перечити».

60

У вид. 1934 і 1935 рр.: «пройдемся».

61

У всіх прижитт. вид. «внутрішній» упереміж із «внутрішний».

62

У вид. 1934 і 1935 рр.: «звернув».

63

У вид. 1934 і 1935 рр.: «яку я бачив».

64

У всіх прижитт. вид. у родовому відмінку «лісу» упереміж із «ліса».

65

Так у всіх прижитт. вид.

66

У всіх прижитт. вид. «передягатися» упереміж із «переодягатися».

67

У вид. 1938 р.: «обхопив».

68

Пізніше цю легенду я сам чув декілька разів від селян з незначними варіантами.

69

У вид. 1934 і 1935 рр.: «горячо».

70

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 38, 70).

71

У вид. 1934 і 1935 рр.: «позахоплював».

72

У вид. 1934 і 1935 рр.: «пошкодити».

73

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «най».

74

У вид. 1938 р.: «ждати».

75

У вид. 1938 р.: «відновляють».

76

У всіх прижитт. вид. «ледве» упереміж із «ледви».

77

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «свому».

78

У вид. 1934 і 1935 рр.: «які».

79

У вид. 1934 р.: «заставимо».

80

У вид. 1934 і 1935 рр.: «6-7 найближчих сіл».

81

У журн. вид. 1933 р.: «кільометер» (пор. «термометр» стор. 23).

82

У вид. 1934 і 1935 рр.: «попід ліс».

83

У вид. 1934 і 1935 рр.: «назад за вікно».

84

У вид. 1938 р. тут і далі подекуди замість «повертати(ся)» – «вертати(ся)», так само замість «повернути(ся)» – «вернути(ся)».

85

У всіх прижитт. вид. «баталіон» упереміж із «батальон».

86

У всіх прижитт. вид. «скринька» упереміж із «скринка».

87

У вид. 1934 р.: «...по чотирьох кілометрах дорога розходиться. Вправо відходить дорога на Грушківку».

88

У всіх прижитт. вид. «верхній» упереміж із «верхний».

89

У вид. 1934 р.: «кривавої».

90

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 94).

91

У всіх виданнях, окрім журн. вид. 1933–1934 рр., тут і далі: «зідхати», «зідхнути».

92

У вид. 1934 і 1935 рр.: «по-мистецьки».

93

У вид. 1938 р.: «на вулицях».

94

У вид. 1934 і 1935 рр.: «в середину».

95

У вид. 1938 р.: «марша».

96

У вид. 1934 і 1935 рр.: «саля» (пор. на стор. 87).

97

В селі Цвітній, з якого походив Пилип Хмара (дійсне прізвище), був сильно розвинений гончарський промисел. Цвітнянські гончарі розвозили кіньми

свої виробни на продаж по теренах Київської, Херсонської, Полтавської губернії, заїжджали аж на Поділля – і одноразово виконували ролю далеких розвідчиків, привозячи відомості про своїх і ворогів з дальших околиць. Очеидно, хтось з них привіз був чутку, що до частин Зимового походу прилучилася вся Галицька армія і кубанські козаки, які утекли від Денікіна. Чутка ця незвичайно розповсюдилася і підносила настрої у повстанців.

98

У вид. 1934 і 1935 рр.: «з зброєю» (пор. на стор. 112, 168).

99

Так у всіх прижитт. вид.

100

У вид. 1934 і 1935 рр.: «в кожду хвилю».

101

Отаман Мамай (дійсне прізвище Щириця), з фаху гімназіяльний професор, старшина військового часу. Після здавлення большевиками повстань на Україні він, заховавши свое повстанське минуле, став професором історії в Катеринославському інституті народної освіти. Був членом Союза визволення України і організатором націоналістичної студентської молоді. Був викритий і розстріляний в 1930 році в Черкаському ГПУ.

102

Так у всіх прижитт. вид.

103

У всіх прижитт. вид. Медвин помилково названо «Медином».

104

Так у журн. вид. 1933 р. (пор. на стор. 57, 80). У вид. 1934, 1935 і 1938 рр. помилково: «чоловід».

105

Не треба Пилипа Хмару змішувати з Семеном Харченком, який оперував на Поділлі під псевдонімом Хмари.

106

У вид. 1934 і 1935 рр.: «анолкємо».

107

У вид. 1938 р.: «чоловік».

108

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 89, 96, 127 тощо).

109

У вид. 1938 р.: «хлібо-продуктозаготовчих».

110

У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «щоб».

111

У всіх прижитт. вид. «Єлисаветград» упереміж із «Єлісаветград» (пор. на стор. 149).

112

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 21, 84).

113

У вид. 1934 і 1935 рр.: «міської».

114

У вид. 1934 і 1935 рр.: «є Лесько-Лещенко».

115

«Боротьбист» – член партії «українських комуністів-боротьбистів», яку згодом більшовики розігнали.

116

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 137).

117

У вид. 1938 р. замість сучасної назви Грушківки – «Грушівка», що трапляється в дореволюційних джерелах.

118

У вид. 1934 і 1935 рр.: «Іван Голота» (пор. на стор. 12, 216).

119

Так у всіх прижитт. вид.

120

Так у всіх прижитт. вид.

121

У прижитт. вид. 1-ї частини: «комісар, - ря», 2-ї частини: «комісар, - ра».

122

У всіх прижитт. вид. родовий відмінок на - у: Петрограду, Єлисаветграду.

123

Так у всіх прижитт. вид.

124

У вид. 1934 р.: «в Київ».

125

Так у всіх прижитт. вид.

126

У вид. 1938 р.: «всіми».

127

У всіх прижитт. вид. «душити» упереміж із «дусити».

128

У вид. 1938 р.: «Федька».

129

У вид. 1938 р.: «похмурних».

130

Так у всіх прижитт. вид.

131

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 60, 89, 135 тощо).

132

Згинув восени 1920 р. в бою під Черкасами.

133

У вид. 1938 р.: «кинулися».

134

У вид. 1938 р. тут і далі: «готов», «готовте».

135

У всіх прижитт. вид. «польовий» упереміж із «полевий».

136

У вид. 1934 і 1935 рр.: «ворога».

137

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 97, 228).

138

У вид. 1934 і 1935 рр.: «заклалася».

139

У вид. 1934 і 1935 рр.: «який, з'явившись в степовій місцевості».

140

У всіх прижитт. вид. «гарнізон» упереміж із «гарнізон».

141

У вид. 1934 і 1935 рр.: «тою самою».

142

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 11).

143

Так у всіх прижитт. вид.

144

У всіх прижитт. вид. тут і далі замість «прогавити» – «прогавити».

145

Так у всіх прижитт. вид.

146

У вид. 1934 і 1935 рр.: «які посідав Петро Чучупака».

147

У всіх прижитт. вид. «петлюровський» упереміж із «петлюрівський».

148

У всіх прижитт. вид. «приняття» упереміж із «прийняття».

149

У всіх прижитт. вид. «вагон» упереміж із «вагон».

150

У всіх вид., окрім журн. вид. 1933 р.: «тлумаками» (пор. «люди с тлумаками нижче»).

151

У вид. 1934 і 1935 рр.: «персонально».

152

У всіх прижитт. вид.: «т. Сім'янців».

153

У вид. 1934 і 1935 рр.: «це маскування».

154

У вид. 1938 р.: «вихвалюється».

155

Так у всіх прижитт. вид.

156

У вид. 1938 р.: «гаїти».

157

У вид. 1934 і 1935 рр.: «постановлює».

158

У вид. 1938 р.: «зроблено, видно, недавно».

159

У всіх прижитт. вид. у непрямих відмінках «реч-» упереміж із «річ-».

160

У вид. 1934 і 1935 рр.: «кілька найкращих своїх віршів».

161

У вид. 1934 р.: «перехідки».

162

Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 176).

163

У вид. 1934 р.: «через підготовку помешкань».

164

У вид. 1934 р.: «з потрібних будинків».

165

У вид. 1934 і 1935 рр.: «удень дождати якої-будь несподіванки».

166

У вид. 1934 і 1935 рр.: «напруджилася».